

Tot de dood ons samenbrengt

Onderzoek naar het proces van sacralisering binnen de formeel seculiere context van de gemeentelijke begraafplaats en haar begraafplaatscafé in Nederland

Eindscriptie Master Religion, Conflict and Globalization

Iris Groenendijk

S2637499

Scriptiebegeleider: Dr. Brenda Mathijssen.

Tweede lezer: Dr. Julia Martínez-Ariño.

Woordenaantal (exclusief voetnoten, bibliografie en appendix): 18699.

10-07-2020

Abstract

Op steeds meer begraafplaatsen in Nederland ontstaan horecagelegenheden, zogeheten begraafplaatscafés. Deze cafés zijn veelal kleine theehuizen die door vrijwilligers worden gerund en waar ruimte is voor rouwverwerking. De begraafplaatscafés verschillen in functie en betekenis van de begraafplaats als ruimte. Het begraafplaatscafé lijkt los van rouwverwerking ook een grote sociale rol te spelen als ontmoetingsruimte. Sinds het proces van sacralisering niet langer slechts is weggelegd voor de traditioneel-religieuze bewegingen heeft de gemeentelijke begraafplaats en haar café de potentie tot het uiten van sacralisering. In deze scriptie zullen de uitingen van sacralisering op de gemeentelijke begraafplaats en haar café in Nederland worden besproken.

Inhoudsopgave

Abstract.....	1
Inleiding.....	4
1.1. Inleiding.....	4
1.2. Probleemanalyse.....	6
1.3. Hoofd-en deelvragen.....	8
1.4. Relevantie.....	10
1.5. Opbouw.....	11
Sacralisering van ruimte.....	13
2.1. Sociologie en sacraliteit.....	13
2.2. Hedendaagse theorieën.....	16
2.3. Sacralisering en ruimte.....	19
2.4. Conclusie.....	22
Het begraafplaatslandschap in Nederland.....	24
3.1. Geschiedenis van begraafplaatsen.....	24
3.2. Begraafplaatsen in Nederland in de 21 ^{ste} eeuw.....	26
3.3. Functies van de begraafplaats.....	29
3.4. Begraafplaatscafés.....	32
Methodologie.....	36
4.1. Inleiding.....	36
4.2. Onderzoeks-context.....	37
4.3. Gegevensverzameling.....	39
4.4. Conclusie.....	41
Sacralisering op de Noorderbegraafplaats.....	42
5.1. Inleiding.....	42
5.2. Gedragsnormen.....	42
5.3. Context-gebonden.....	46
5.4. Experiëntieel.....	50
5.5. Conclusie.....	54
Conclusie.....	56

Bronnenlijst.....61

Appendix.....64

Inleiding

1.1. Inleiding

Steeds meer gemeentelijke en bijzondere begraafplaatsen in Nederland zijn aan verandering en modernisering onderhevig. Eén van die veranderingen is het steeds vaker voorkomen van ‘begraafplaatscafés’; cateringfaciliteiten op een begraafplaats. Deze eindscriptie behandelt de manier waarop de gemeentelijke begraafplaats en haar café zich verhouden tot spiritualiteit en het proces van sacralisering. Hierbij zal vooral worden ingegaan op de verschillende functies van sacralisering, de gemeentelijke begraafplaats en de begraafplaatscafés. Door deze functies met elkaar te verbinden zal worden onderzocht of de gemeentelijke begraafplaats zich leent voor het sacraliseren van haar ruimte, en hoe de begraafplaatscafés hierbinnen passen. Aangezien er veel concepten en termen worden genoemd die door de loop van de scriptie zullen worden aangehaald, is het allereerst belangrijk deze termen vooraf te concretiseren.

Spiritualiteit is één van de begrippen die verduidelijking vereist. Spiritualiteit wordt veelal verbonden aan religie, maar steeds vaker wordt het concept ook onafhankelijk beschouwd, bijvoorbeeld door het te onderzoeken vanuit een ethisch perspectief.¹ Door de scriptie heen zal het begrip spiritualiteit worden verduidelijkt, maar vooralsnog zal de definitie door Mary N. MacDonald in de *Encyclopedia of Religion* al enige verduidelijking bieden: “Spiritualiteit is het bekommeren van mensen om hun relatie met de kosmos”.² Deze definitie biedt ruimte voor het onderzoeken van praktijken op de formeel seculiere gemeentelijke begraafplaats. Om verdere verwarring te voorkomen zal religie in deze thesis begrepen worden vanuit het sociologisch en antropologisch perspectief: “Sociologen en antropologen beargumenteren terecht dat religie nooit een abstracte set aan ideeën, waarden, of ervaringen is die zijn ontwikkeld buiten de culturele matrix, en dat veel religieuze geloven, gebruiken en rituelen alleen begrepen kunnen worden vanuit deze matrix”.³ Voor deze definitie is ten eerste gekozen omdat hiermee diverse perspectieven kunnen worden aangehaald om religie,

¹David Carr en John Haldane, *Spirituality, Philosophy and Education* (London: RoutledgeFalmer, 2003) p. 3.

²Mary N. MacDonald, “Spirituality”, in. *Encyclopedia of Religion*, ed. Lindsey Jones (Detroit: Macmillan Reference USA, 2005), p. 8718. Eigen vertaling vanuit het Engels: Spirituality is the concern of human beings with their appropriate relationships to the cosmos.

³Winston L. King, “Religion”, in. *Encyclopedia of Religion*, ed. Lindsey Jones (Detroit: Macmillan Reference USA, 2005), p. 7692. Eigen vertaling vanuit het Engels: Sociologists and anthropologists rightly argue that religion is never an abstract set of ideas, values, or experiences developed apart from the total cultural matrix and that many religious beliefs, customs, and rituals can only be understood in reference to this matrix.

spiritualiteit en sacralisering met elkaar te kunnen verbinden. Ten tweede omdat deze scriptie vanuit een sociologisch en antropologisch perspectief is geschreven.

Aangezien deze eindscripctie ingaat op de manier waarop sacralisering tot uiting komt binnen formeel seculiere contexten is er bewust voor gekozen onderzoek te doen naar gemeentelijke begraafplaatsen in Nederland. Zoals in hoofdstuk drie verder zal worden toegelicht, beschikt Nederland over twee verschillende soorten begraafplaatsen: de gemeentelijke en de bijzondere begraafplaats. Onder bijzondere begraafplaatsen vallen onder andere particuliere begraafplaatsen en kerkelijke begraafplaatsen. Kenmerkend voor de gemeentelijke begraafplaats is dat het onder gemeentelijke autoriteit staat. Volgens de Wet op Lijkbezorging is elke gemeente verplicht te voorzien in de basisbehoefte tot begraven, waarbij veel gemeenten rekening houden met de cultuur en religieuze stromingen van haar inwoners.⁴ Aangezien gemeenten onderdeel zijn van de Nederlandse overheid, en de Nederlandse overheid wettelijk gezien vanuit een seculier perspectief beslissingen neemt, wordt het gemeentelijk toezicht op een begraafplaats veelal beschouwd als seculier. In deze scriptie is hierom ook bewust gekozen voor een onderzoek naar gemeentelijke begraafplaatsen, om inzicht te krijgen in het proces van sacralisering binnen een over het algemeen seculiere context. Dat wil zeggen, sacralisering binnen een niet-religieus kader.

In deze scriptie is gekozen voor onderzoek naar de manier waarop gemeentelijke begraafplaatsen in Nederland een ‘seculiere sacrale plaats’ kunnen zijn, en hoe de begraafplaatscafés hierin passen.⁵ Er zal voornamelijk worden gekeken naar de functies van de begraafplaats en de cafés, om zo de functies van het proces van sacralisering hieraan te kunnen koppelen. Er is hier bewust gekozen voor ‘het proces van sacralisering’ omdat dit een proces is dat wordt uitgevoerd *door mensen*. Een ruimte is, zoals in hoofdstuk twee verder zal worden uitgelegd, niet van zichzelf sacraal als een statisch gegeven; mensen kennen waarde toe aan de ruimte en bepalen zo of deze sacraal is *voor mensen*; dit is waarom is gekozen voor het *proces van sacralisering* en niet voor het meer statische concept *sacrale ruimte*. Voor dit onderwerp is gekozen omdat er binnen de sociologie en antropologie van religie slechts schaars onderzoek is gedaan naar sacralisering van ruimte binnen een seculiere context. Mijn argument is dan ook als volgt: gemeentelijke begraafplaatsen in Nederland kunnen worden beschouwd als ‘seculiere

⁴<https://wetten.overheid.nl/BWBR0005009/2018-08-01#HoofdstukIII> , Wet op Lijkbezorging, hoofdstuk 3, par.2, art. 33, 20 mei 2020.

⁵Kim Knott, “Geography, Space and the Sacred”, in The Routledge Companion to the Study of Religion, ed. John Hinnells (Routledge: Oxon, 2010), p. 476-491.

sacrale ruimten’, terwijl de begraafplaatscafés deze functie niet hebben. Het volgende stuk zal de probleemanalyse van de thesis verder uitleggen.

1.2. Probleemanalyse

Terugverwijzend naar bovengenoemde definitie van spiritualiteit kan gesteld worden dat spiritualiteit in Nederland een belangrijke positie inneemt in de maatschappij, ook al is dit ‘spiritualiteit’ in de ruimste zin van het woord. Volgens het CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek) beschouwde 49% van de Nederlanders zich in 2017 als religieus.⁶ Wanneer echter wordt gesproken van ‘spiritualiteit’ in plaats van ‘religiositeit’ beschouwt volgens een onderzoek van Bernts en Berghuijs 30% van de Nederlanders zich als spiritueel, en zegt zelfs 50% van de onderzochte mensen regelmatig te bidden.⁷ Dit houdt in dat, op terminologisch vlak, mensen minder moeite hebben zichzelf spiritueel te noemen dan religieus. Dit kan ermee te maken hebben dat religie doorgaans wordt gekoppeld aan institutionele religie, terwijl spiritualiteit meer verbonden lijkt aan thema’s als zelfverrijking en *mindfulness*. Het is dus van belang op te merken dat de cijfers van het CBS op verschillende manieren kunnen worden geïnterpreteerd.

Aansluitend bij verschillende religiewetenschappers beargumenteer ik dat religie in Nederland niet langzaamaan verdwijnt, maar dat religie een *verandering* doormaakt, namelijk: van institutionele religie naar geleefde spiritualiteit.⁸ In zijn boek *Secularization and its Discontents* legt Rob Warner uit dat spiritualiteit de plaats inneemt van institutionele religie, voornamelijk omdat spiritualiteit meer gefocust is op een holistische aanpak voor het ontplooiën van de mens, waar institutionele religies met hun dogmatiek en gemeenschapsgevoel steeds minder lijken te bloeien in de westerse samenlevingen.⁹ Institutionele religie in Nederland wordt dus steeds minder gangbaar. Dit wil echter niet zeggen dat onderwerpen als spiritualiteit, meditatie en *mindfulness* hier niet voor in de plaats kunnen komen, en dat religie dus een verandering doormaakt van ‘religie’ naar ‘spiritualiteit’.

Deze shift van ‘religie’ naar ‘spiritualiteit’ in Nederland heeft ook een commerciële dimensie. Grote bedrijven en de staat hebben er veel baat bij om het concept van spiritualiteit zagezegd populair te maken onder de bevolking. Volgens religiewetenschapper Francois

⁶<https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2018/43/meer-dan-de-helft-nederlanders-niet-religieus>, CBS, ‘Meer dan de helft Nederlanders niet religieus’, 14 maart 2020.

⁷A.P.J. Bernts en Joantine Berghuijs, *God in Nederland* (Utrecht: Ten Have, 2016).

⁸Rob Warner, *Secularization and its Discontents* (Londen: Continuum, 2010).

⁹*Ibid.*, p. 90-93.

Gauthier ligt dit aan het volgende: “Omdat consumentisme de individuele keuze promoot als de hoofdzakelijke expressie en prestatie van iemands onderdanigheid, doen de religieuze vormen die gebaseerd zijn op de imperatieven van keuze het zeer goed, zoals de wedergeboortebewegingen en de nevel aan gepersonaliseerde ‘spiritualiteiten’ die de hedendaagse queeste-cultuur cateren”.¹⁰ Gauthier beargumenteert dat spiritualiteit in westerse samenlevingen op het moment zo’n gewild thema is, omdat het aansluit bij de individualistische attitude van de bevolking, en het idee dat men tegenwoordig alles in het leven zelf wil kunnen kiezen. Dit is belangrijk te noemen, aangezien dit gevoel van keuze ook valt te bemerken bij begrafenissen en crematies. Dit zal hier nader worden onderbouwd.

Aangezien definities van religie en spiritualiteit aan verandering onderhevig zijn is het van belang het concept ‘sacraliteit’ opnieuw onder de loep te nemen. Sacraliteit is van oudsher onlosmakelijk verbonden aan het begrip ‘religie’. Bij sacrale plaatsen denkt men al snel aan kerken, heilige tempels of bergen, etc. Echter, steeds vaker wordt vanuit de academische hoek beargumenteerd dat het sacrale ook onafhankelijk kan worden bestudeerd, en dat tegenwoordig een sacrale plaats niet per se verbonden hoeft te zijn aan institutionele religie.¹¹ Dit wordt onder andere besproken door Lily Kong: “De meest significante aspecten van sacrale ruimte zijn niet categorisch, zoals hemel, aarde en hel, maar zijn ‘hiërarchische machtsrelaties van overheersing en onderdanigheid, inclusiviteit en exclusiviteit, toe-eigening en onteigening (Chidester en Linenthal, 1995:17)”¹² Dit is waar in deze thesis sacraliteit en spiritualiteit worden verbonden. Aangezien religie in Nederland langzaamaan lijkt te *veranderen* naar een vorm van spiritualiteit, lijkt ook sacraliteit een ander karakter te krijgen. Om sacraliteit in de huidige Nederlandse maatschappij beter te kunnen begrijpen is het dus noodzakelijk om dit begrip buiten het kader van religie te zetten en te onderzoeken *binnen* het kader van spiritualiteit. Dit omdat spiritualiteit in Nederland een steeds grotere rol speelt in de maatschappij, waar traditionele vormen van religie dit minder lijken door te maken.

¹⁰Francois Gauthier, *Religion, Modernity, Globalisation: Nation-State to Market* (Oxon: Routledge, 2020), p. 7. Eigen vertaling uit het Engels, origineel: “As consumerism promotes individual choice as the main expression and accomplishment of one’s subjectivity, the religious forms that are founded on the imperatives of choice are faring well, such as born-again movements and the nebula of personalised ‘spiritualities’ that cater to the contemporary quest culture.”

¹¹Sophie Gilliat-Ray, “‘Sacralising’ Sacred Space in Public Institutions: A Case Study of the Prayer Space at the Millennium Dome”, *Journal of Contemporary Religion*20 (2005) 357-372, p. 357.

¹²Lily Kong, “Mapping ‘New’ Geographies of Religion: Politics and Poetics in Modernity”, *Progress in Human Geography*25 (2001) 211-233, p. 213. Eigen vertaling uit het Engels, origineel: “The most significant aspects of sacred space are not categories, such as heaven, earth and hell, but ‘hierarchical power relations of domination and subordination, inclusion and exclusion, appropriation and dispossession’ (Chidester and Linenthal, 1995: 17).”

Opsommend is het dus van belang onderzoek te doen naar hedendaagse vormen van sacralisering in Nederland omdat deze niet langer onlosmakelijk verbonden zijn aan een traditioneel-religieuze context. Zoals in hoofdstuk twee zal worden besproken hebben verscheidene sociologen in het verleden hier ook al aandacht aan geschonken. Er is echter weinig onderzoek gedaan naar de kenmerken van het proces van sacralisering, en de manier waarop dit proces zich voltrekt in hedendaags Europa. Door onderzoek te doen naar gemeentelijke begraafplaatsen in Nederland, draagt deze scriptie bij aan een beter begrip van sacralisering in formeel seculiere contexten en hedendaagse samenlevingen. Dit zal gedaan worden aan de hand van heldere hoofd- en deelvragen die in de volgende alinea zullen worden toegelicht.

1.3. Hoofd- en deelvragen.

In deze scriptie wordt bestudeerd hoe sacralisering in de 21ste eeuw in Nederland tot uiting komt op gemeentelijke begraafplaatsen en hun theehuizen/begraafplaatscafés. Door de jaren heen is sacraliteit en sacralisering onlosmakelijk verbonden aan religie. In deze scriptie wordt sacraliteit en het proces van sacralisering echter niet langer verbonden aan religie, maar onder andere aan spiritualiteit. Dit kader is bewust veranderd, aangezien, zoals eerder genoemd, religie in Nederland plaats lijkt te maken voor spiritualiteit. Door sacralisering te verbinden aan spiritualiteit hoop ik in dit onderzoek te verhelderen dat de functies van het proces van sacralisering tegenwoordig niet slechts zijn weggelegd voor de institutioneel religieuze. Ik beargumenteer dat sacralisering, binnen de context van spiritualiteit, op seculiere (niet-religieuze) plaatsen kan worden aangetroffen in de westerse maatschappij. Dit doe ik aan de hand van de volgende hoofdvraag: Op welke manieren komt sacralisering van ruimte tot uiting op Nederlandse gemeentelijke begraafplaatsen en haar begraafplaatscafés? De volgende deelvragen sluiten hier vervolgens op aan:

1. Wat is sacraliteit en wat is sacralisering van ruimte?
2. Hoe ziet het Nederlandse begraafplaatslandschap eruit?
3. Wat zijn de functies en betekenissen van begraafplaatsen en begraafplaatscafés?
4. Kan sacralisering op de gemeentelijke begraafplaats en haar café/theehuis een reflectie zijn van de Nederlandse attitudes over spiritualiteit en de dood?

Verscheidene termen in de hoofdvraag hebben een nadere uitleg nodig alvorens kan worden overgegaan tot het beantwoorden van de vraag. In het tweede hoofdstuk zal worden ingegaan

op de concepten van sacralisering en heiligheid, en om die reden zal ik hier in deze alinea niet verder op ingaan. Begraafplaatscafés hebben ook een nadere uitleg nodig die ik hier zal toelichten. In Nederland zijn op begraafplaatsen steeds vaker eet- en drinkgelegenheden te vinden voor bezoekers. Een voorbeeld hiervan is begraafplaats Rhijnhof in Leiden, een bijzondere begraafplaats onder beheer van Stichting Rhijnhof. Het theehuis dat hier is verwezenlijkt, genaamd Veldheim, is onder andere verantwoordelijk voor maandelijkse Nabestaandencafés. Ook worden er vanuit dit theehuis evenementen georganiseerd, en zijn er dagelijks vrijwilligers in het theehuis waar bezoekers mee mogen spreken als zij behoefte hebben aan een luisterend oor.¹³ In Nederland komen steeds meer van dit soort mogelijkheden op de begraafplaats, zoals het Theehuis Selwerderhof in Groningen.¹⁴ Een ruwe schatting van het aantal theehuizen/cafés op begraafplaatsen in Nederland is tien, maar er lijkt nog geen volledig overzicht te bestaan. Wel is op de meeste begraafplaatsen een kantoor aanwezig met faciliteiten voor medewerkers, die soms ook toegankelijk zijn voor bezoekers. Dit is echter een ander fenomeen dan de begraafplaatscafés die in deze scriptie worden besproken. Deze cafés zijn specifiek geopend op begraafplaatsen om de bezoekers van de begraafplaats te kunnen voorzien in hun behoeften. Op begraafplaats De Nieuwe Ooster in Amsterdam is Café Roosenburgh in 2019 bijna door de gemeente gesloten wegens financieel verlies, maar dit is inmiddels uitgesteld.¹⁵ Waar Café Roosenburgh een volwaardig café is op het gebied van catering, zijn de meeste van dit soort initiatieven in Nederland kleinschaliger opgesteld. Zo zijn de meeste initiatieven theehuizen, waar slechts thee en koffie wordt aangeboden alsmede een luisterend oor van de vrijwilligers. In het belang van consistentie in deze thesis heb ik ervoor gekozen alle vormen van dit soort initiatieven te generaliseren onder de term ‘begraafplaatscafé’. Voor deze scriptie is als casus gekozen voor de Noorderbegraafplaats in Leeuwarden en haar in 2010 geopende Theehuis. Er zal bij het eigen onderzoek in hoofdstuk vier meer uitleg worden gegeven over de manier waarop een klein theehuis verschilt van een groter café, en waarom voor deze specifieke casus is gekozen.

¹³<https://nabestaandencafeleiden.nl/>, 14 april 2020.;

https://www.facebook.com/begraafplaatsrhijnhof/?hc_ref=ARRmSeNpG9z1ZJB_b5SmN0I4yo2avUWvOwBL2-pMIJhRnrENxKewBB-zBeXtHhaGELE&fref=nf&_tn_ =kC-R, 14 april 2020.

¹⁴<https://www.theehuisselwerderhof.nl/>, 14 april 2020.

¹⁵<https://www.parool.nl/amsterdam/cafe-roosenburgh-blijft-voorlopig-open~b0c65a4a/#:~:text=Ook%20wordt%20het%20assortiment%20van,vinden%20zij%20veel%20te%20mager.>, Ton Damen, ‘Café Roosenburgh blijft voorlopig open’, *Het Parool* (2019), 7 juli 2020.

1.4. Relevantie.

Deze thesis draagt bij aan academisch onderzoek naar de functies van begraafplaatsen in Nederland, en de manier waarop sacralisering en spiritualiteit binnen de context van die functies fungeren. Ofschoon er veel onderzoek heeft plaatsgevonden naar begraafplaatsen, uitvaartrituelen, attitudes omtrent de dood e.d., lijkt er nog weinig academisch onderzoek te zijn gedaan naar sacralisering en spiritualiteit in de context formeel seculiere begraafplaatsen. Hieronder zal verder worden uitgeweid over de vraag wat er qua onderzoek lijkt te ontbreken, en wat deze thesis hieraan kan bijdragen.

Binnen verschillende academische disciplines zijn begraafplaatsen, grafstenen en begrafenisrituelen onderzocht. Binnen de geschiedkunde zijn begraafplaatsen en grafstenen bijvoorbeeld zeer relevant als symbool om meer te weten over de cultuur van een bevolkingsgroep. Een voorbeeld hiervan is het onderzoek van Thomas en William Gilson naar grafstenen in New England in de Verenigde Staten.¹⁶ Hierin laten zij zien dat en hoe grafstenen de relatie tussen Amerika en Europa verbeelden ten tijde van de stichting van New England en laten iets zien van de vele functies die aan begraafplaatsen toegeschreven kunnen worden. Toch lijkt er weinig literatuur te bestaan die systematisch kijkt naar de functies van begraafplaatsen, met name in de context van toenemende seculariteit. Hoofdstuk 2 en 3 zullen aandacht besteden aan onderzoek naar de functies van begraafplaatsen in hedendaags Europa.

Wat ontbreekt in de bestaande literatuur is concreet onderzoek naar sacraliteit en spiritualiteit op de begraafplaats. In veel werken worden deze termen slechts kort genoemd, of vormen zij een onderdeel van een grotere discussie.¹⁷ Zeker wanneer het gaat om de ruimtelijke dimensies van de begraafplaats, lijkt er weinig literatuur te bestaan waarbij ook sacraliteit en spiritualiteit betrokken worden. Een voorbeeld van dergelijk onderzoek is het werk van Sophie Gilliat-Ray, die de sacrale dimensie heeft onderzocht van de stilleruimte in de Millennium Dome in Greenwich.¹⁸ Door spiritualiteit centraal te stellen biedt deze thesis een nieuwe zienswijze van waaruit sacraliseringsprocessen en begraafplaatsen begrepen kunnen worden.

¹⁶Thomas E. Gilson en William Gilson, *Carved in Stone: The Artistry of Early New England Gravestones* (Middletown: Wesleyan University Press, 2012).

¹⁷Julie Rugg, "Defining the Place of Burial: What Makes a Cemetery a Cemetery", *Mortality*5 (2000) 259-275.; Doris Francis, Leonie Kellaher en Georgina Neophytou, *The Secret Cemetery* (Oxford: Berg, 2005).

¹⁸Sophie Gilliat-Ray, " 'Sacralising' Sacred Space in Public Institutions: A Case Study of the Prayer Space at the Millennium Dome", *Journal of Contemporary Religion*20 (2005) 357-372, p. 357.

De keuze voor de gemeentelijke begraafplaats en de begraafplaatscafés als casus is van belang omdat deze plaatsen uniek lijken te zijn. Bezoekers van de begraafplaats lijken zich aan ongeschreven gedragsregels te houden op de begraafplaats, terwijl het in het geval van gemeentelijke, toch een publieke ruimte is. De manier waarop bezoekers en vrijwilligers zich gedragen op een begraafplaats en in een begraafplaatscafé maakt duidelijk dat het een ander soort publieke ruimte is dan bijvoorbeeld een openbaar park of supermarkt.¹⁹ Vanwege deze unieke situatie is in deze thesis gekozen voor de gemeentelijke begraafplaats en begraafplaatscafés.

Dit onderzoek kan relevant zijn voor stadsplanners of ruimtelijk planners aangezien een spirituele en/of sacrale ruimte een andere manier van ruimtelijke ordening vereist dan een plaats zonder deze eigenschappen. Verder kan dit onderzoek bijdragen aan de manier waarop de westerse maatschappij omgaat met sacraliteit en spiritualiteit, aangezien het gedrag van bezoekers en vrijwilligers op de begraafplaats en in de cafés een reflectie kan vormen van de attitude van mensen naar spiritualiteit en sacraliteit in het algemeen.

1.5. Opbouw thesis.

Deze thesis heeft de volgende opbouw. Hoofdstuk 2 is besprekt theorieën over de sacraliteit van ruimte. Er wordt een korte sociologische geschiedenis gegeven aan de hand van theorieën van Émile Durkheim, Rudolf Otto en Mircea Eliade. Vervolgens gaat dit hoofdstuk in op de veranderende betekenis van sacraliteit in de 21ste eeuw, en op de relatie tussen sacrale ruimte en begraafplaatsen. Hoofdstuk 3 staat in het teken van de publieke begraafplaats in Nederland. Het geeft een conceptueel overzicht van het ontstaan van de publieke begraafplaats, en hoe deze tegenwoordig fungeert in de Nederlandse maatschappij. Ook wordt er aandacht besteed aan de toenemende populariteit van. Na de bespreking van de theoretische en conceptuele aspecten van deze scriptie, richt hoofdstuk 4 zich op het eigen veldonderzoek op de Noorderbegraafplaats in Leeuwarden en het theehuis dat daar aanwezig is. Dit hoofdstuk zal voornamelijk bestaan uit de bevindingen van het veldwerk, en hoe deze bevindingen aansluiten op de voorafgegangene theorieën. Ook is hoofdstuk 4 voor een groot deel geweid aan de methodologie die voor het veldwerk is gehanteerd. Tot slot zal in hoofdstuk 5 een verbinding worden gemaakt tussen het eigen veldwerk en het idee van een nieuwe vorm van sacraliteit.

¹⁹<https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/een-begraafplaats-is-nu-eenmaal-geen-park~b1bb3cae/>, Heleen Be aard, 'Een begraafplaats is nu eenmaal geen park', *De Volkskrant* (2002), 10 mei 2020.

Ook zal hierin worden ingegaan op het concept van een microkosmos en hoe de publieke begraafplaats in Nederland ook kan worden gezien als een soort microkosmos. Hoofdstuk 5 beantwoordt de hoofdvraag van de scriptie, en laat ruimte over voor discussie over de eigen onderzoeksresultaten. Ook is in dit hoofdstuk verder onderzoek aangeraden. Dit is ook besproken aan het eind van elk separaat hoofdstuk.

Sacralisering van ruimte

In deze thesis wordt onderzocht op welke manier een moderne vorm van sacralisering geuit wordt op gemeentelijke begraafplaatsen en diens begraafplaatscafés in Nederland. Om dit te onderzoeken is het noodzakelijk om het concept van sacraliteit en het proces van sacralisering helder te krijgen. Dit hoofdstuk is gewijd aan het concept sacraliteit, en de manier waarop sacralisering als menselijk proces werkt in de hedendaagse Europese samenlevingen. Aangezien dit onderzoek vanuit een sociologische en antropologische discipline wordt uitgevoerd, zal eerst dieper worden ingegaan op de drie voornaamste sociologen en hun theorieën omtrent sacraliteit, waarna ook recente onderzoekers en hun visies op sacraliteit zullen worden aangehaald. Vervolgens zal sacraliteit als concept verbonden worden aan het proces van sacralisering. Het doel van dit hoofdstuk is om de lezer bekend te maken met de gangbare theorieën omtrent sacraliteit en sacralisering, en om kenmerken van sacralisering in een kader te plaatsen waardoor er een werkende definitie kan worden gevonden.

2.1. Sociologie en sacraliteit

Sacraliteit is een concept dat altijd sterk verbonden is geweest aan religie. Sacraliteit, ook wel heiligheid genoemd, slaat veelal terug op religieuze plaatsen, voorwerpen of personen. Over de precieze definitie van sacraliteit is veel gediscussieerd door de loop der jaren. Dit mede omdat sacraliteit als onderdeel wordt gezien van religie, en religie als concept ook geen eenduidige definitie geniet. Binnen de sociologie en antropologie zijn pogingen gedaan definities te creëren van sacraliteit die niet per se religie als uitgangspunt nemen. Om een duidelijk beeld te krijgen van de definitie van sacraliteit zal in de volgende alinea een overzicht worden gegeven van drie bekende sociologen/religiewetenschappers en hun visies hierop. Dit zijn Emile Durkheim, Rudolph Otto en Mircea Eliade. Deze drie sociologen hebben elk het concept van sacraliteit onder de loep genomen en hebben met hun theorieën een nieuw kader gecreëerd van waaruit sacraliteit kan worden onderzocht. Aangezien zij het meest hebben bijgedragen aan de huidige theorie omtrent sacraliteit is het belangrijk hen te noemen in deze thesis. Door deze drie visies te bespreken en te verbinden aan hedendaagse literatuur, kan een werkdefinitie worden gevormd voor deze thesis. Ook zal een duidelijk overzicht kunnen worden gecreëerd van de over het algemeen gehanteerde kenmerken van sacraliteit.

De eerste bekende socioloog die theorieën ontwikkelde over sacraliteit en religie was Émile Durkheim. In zijn boek *Les Formes élémentaires de la vie religieuse* (De elementaire vormen van religieus leven) legt Durkheim uit dat religie volgens hem in essentie uit drie factoren bestaat: 1) het sacrale 2) overtuigingen en gebruiken 3) de morele gemeenschap.²⁰ Volgens Durkheim was een god niet per se een gegeven wanneer gesproken wordt over religie, aangezien er ook religies bestaan waarbij goden niet aan de basis van het geloof liggen, zoals het Boeddhisme. Voor Durkheim was sacraliteit wel een essentieel onderdeel van religie, en hij zag religie op een zeer functionele manier. Inger Furseth en Pal Repstad geven in hun *An Introduction to the Sociology of Religion: Classical and Contemporary Perspectives* de volgende uitleg van Durkheim's standpunt over het sacrale: "Een redelijke interpretatie is dat het sacrale een krachtige entiteit is die respect afdwingt en die niet kan worden benaderd op een normale manier".²¹ Dit houdt dus in dat sacraliteit een bepaald gedrag bij mensen kan oproepen aangezien mensen zich in sacrale ruimten of rondom bepaalde sacrale objecten meer respectvol opstellen. Volgens Durkheim staat het sacrale tegenover het aardse (ook wel profane). Deze dichotomie houdt in dat sacraliteit iets of een plaats apart kan zetten, los van de alledaagse praktijken. Durkheim zag sacraliteit als iets dat op zichzelf staat, en hierom ook apart kan worden onderzocht. Durkheim zegt dat sacraliteit altijd een belangrijk onderdeel is van religie, maar dat religie niet altijd verbonden is aan sacraliteit.

Een andere naam die hier moet worden genoemd is Rudolph Otto (1869-1937), een Duitse theoloog, filosoof en religiewetenschapper. Ook hij heeft het concept van sacraliteit onder de loep genomen in zijn bekende werk *Das Heilige – Über Das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen*.²² Zijn theorie rondom het spirituele en het heilige was vooral dat gelovigen eerst op rationele wijze het geloof en zichzelf moeten leren kennen alvorens een staat van spiritualiteit te kunnen bereiken. Deze staat van spiritualiteit noemt Otto 'het numineuze'.²³ Wanneer een plek heilig is, komt dit volgens Otto voornamelijk omdat men op die plekken het numineuze heeft ervaren. Hierover zal verder worden uitgeweid in paragraaf 2.3. Het numineuze van Otto kan goed worden gelinkt aan Durkheim's theorie aangaande een gevoel van respect en ontzag dat anders is dan het profane. Het kan dus worden geconcludeerd dat Otto's numineuze gekoppeld kan worden aan Durkheim's sacraliteitsbegrip.

²⁰Émile Durkheim en W. Pickering, *Durkheim on Religion: A Selection of Readings with Bibliographies* (Londen: Routledge & K. Paul, 1975) p. 95-98.

²¹Inger Furseth en Pal Repstad, *An Introduction to the Sociology of Religion: Classical and Contemporary Perspectives* (Farnham: Ashgate publishing, 2007) p. 19.

²²Melissa Raphael, *Rudolf Otto and the Concept of Holiness* (Oxford: Oxford University Press, 1997).

²³Todd A. Gooch, *The Numinous and Modernity: An Interpretation of Rudolf Otto's Philosophy of Religion* (Berlijn: De Gruyter, 2012) p. 111-119.

Ten derde is de Roemeense godsdiensthistoricus Mircea Eliade (1907-1986) niet weg te denken uit deze discussie rondom het sacrale, spiritualiteit en religie. Eliade heeft in zijn werk *Le Sacré et le Profane* een duidelijke scheidingslijn gemaakt tussen de niet-gelovige mensen/wetenschappers (homogeen) en gelovigen/religieuzen (niet-homogeen).²⁴ Hiermee bedoelt hij dat religieuze mensen los van de aardse ruimte waarin mensen leven nog andere ‘ruimten’ kennen, zoals de ruimten waar god of goden in aanwezig zijn. Volgens Eliade onderscheidt dit de religieuzen van de niet-religieuzen omdat niet-gelovigen alleen de aardse ruimte kennen. Vervolgens heeft Eliade het over een derde soort ruimte voor gelovigen, een ruimte waar de aardse bevolking in contact kan komen met het goddelijke: “Dit type plek of ruimte is vaak gepositioneerd rondom een soort center, een *axis mundi*, zoals een heilige pilaar, een berg, een steen, of andere symbolische objecten vanuit waar en rondom welke de menselijke leefruimte is georganiseerd, in één woord ‘gekosmiseerd’.”²⁵ Deze term wordt ook gebruikt door Julie Rugg in haar artikel over de functies van de begraafplaats: “Aries constateert dat een van de doelstellingen van vroege Franse Revolutionaire begraafplaatsen was om een microkosmos te representeren van de maatschappij, waarin de gemeenschap als één geheel werd gereproduceerd: ‘ieder wordt samengebracht in dezelfde omheining, maar ieder heeft zijn eigen plaats’.”²⁶ Eliade gaat verder ook in op dit soort ‘heilige’ plekken voor niet-religieuze mensen:

"Zelfs voor de meest eerlijke niet-religieuze mensen behouden deze plekken een exceptionele, een unieke kwaliteit: het zijn ‘heilige plekken’ van zijn privé-universum, alsof het op die plekken was dat hij een openbaring had van een realiteit ‘anders’ dan die hij ervaart in zijn dagelijkse normale leven”.²⁷

Al met al is ook de theorie van Eliade goed toepasbaar in de huidige westerse maatschappijen, waarin de zogenoemde ‘homogene’ samenleving de bovenhand lijkt te voeren. Dat wil dus zeggen, dat er één wereld is waarin men fungeert: de aardse. De heterogene kijk op de wereld

²⁴Douglas Allen, “Phenomenology of Religion”, *The Routledge Companion to the Study of Religion*, ed. John Hinnells (Oxon: Routledge, 2010) 203-224, p. 213.

²⁵Pascal Mueller-Jourdan, “Could the Category of the ‘Sacred’ Imply a Problematic Conception of the Contemporary World?”, in *Sacred Space: Interdisciplinary Perspectives within Contemporary Contexts*, ed. Steve Brie et al. (Cambridge: Cambridge Scholars Publisher, 2009) 78-86, p.79.

²⁶Julie Rugg, “Defining the Place of Burial: What Makes a Cemetery a Cemetery?”, *Mortality*5 (2000) 259-275, p. 262.

²⁷Ibid, p. 80.

(zowel een mensenrijk als een godenrijk) lijkt steeds minder de bovenhand te voeren in huidige westerse maatschappijen.

Concluderend kan worden gesteld dat bovengenoemde sociologen zeer cruciale bijdragen hebben geleverd aan de verduidelijking van het concept sacraliteit. Over hun theorieën kan veel worden uitgeweid, maar in het belang van deze thesis is het noodzakelijk één begrip van sacraliteit te kiezen alvorens kan worden doorgedaan op de functies van sacraliteit. Alle drie hebben de sociologen eenzelfde tendens in hun theorieën: sacraliteit is altijd een onderdeel van religie, maar sacraliteit *hoeft niet verbonden te zijn aan religie*. Dat wil zeggen, religie is volgens hen pas religie wanneer het een vorm van sacraliteit als kenmerk heeft. Echter, sacraliteit heeft geen religieuze context nodig om te bestaan. Dus religie zonder sacraliteit als aspect is geen religie, maar sacraliteit zonder religie is nog wel sacraliteit. Dit is het uitgangspunt voor deze thesis. Wanneer begraafplaatsen en haar cafés worden bestudeerd, hoeft de begraafplaats dus geen affiniteit te hebben met religie om potentieel sacraal te kunnen zijn. Dit is wat wordt meegenomen van deze drie grote sociologen. De volgende paragraaf zal ingaan op hedendaagse zienswijzen van het begrip sacraliteit. Aan het eind van die paragraaf zal een werkdefinitie worden gekozen.

2.2. Hedendaagse theorieën.

In de vorige paragraaf is ingegaan op de essentiële bijdragen aan de concretisering van het concept sacraliteit door Durkheim, Otto en Eliade. Wat tegenstrijdig lijkt te zijn het onderzoek dat door hen is uitgevoerd, is dat ze hun theorieën en definities baseren op onderzoek naar institutionele religies. Het is dus van belang ook onderzoek te doen buiten de context van institutionele religie. Ondanks het feit dat de bijdragen hieraan gering zijn, is er in de 21ste eeuw een aantal onderzoekers te noemen dat dit heeft gedaan. In deze paragraaf zal worden ingegaan op de hedendaagse onderzoeken naar sacraliteit waarbij de religieuze context zoveel mogelijk buiten beschouwing is gelaten. Het eerste voorbeeld hiervan is het werk van religiewetenschapper Sophie Gilliat-Ray, die onderzoek heeft gedaan naar sacraliteit in seculiere openbare ruimten. Vervolgens wordt het werk van Kim Knott aangehaald over zogenoemde ‘seculiere sacraliteit’. Hierna zullen deze theorieën worden verbonden aan de oudere werken van Durkheim, Otto en Eliade. Op basis van alle theorie tot nu toe zal een overzicht worden gemaakt met de belangrijkste kenmerken van sacraliteit, zodat hierdoor een werkende definitie is gecreëerd.

Eén van de wetenschappers die onderzoek heeft gedaan naar sacraliteit in een seculiere context, is Sophie Gilliat-Ray. Zij heeft zich voornamelijk gespecialiseerd in een nieuwe vorm van sacraliteit van ruimte door de stilteruimte van de Millennium Dome in Greenwich als casus te nemen. Gilliat-Ray beargumenteert dat:

“vergeleken met *conventionele* plaatsen van aanbidding, veel van de menselijke technieken van sacralisering moeilijk tot uiting kunnen komen op plekken waar de ruimte wordt gedeeld door *mensen van alle religies, en geen*, en die gelegen zijn in een publieke, seculiere institutie, zoals een vliegveld, gevangenis of vrijetijdsattractie. In zulke contexten kan sacralisering plaatsvinden op andere manieren”.²⁸

Gilliat-Ray probeert aan te tonen dat het creëren van sacrale/heilige plekken tegenwoordig niet meer puur op de *conventionele* manier hoeft plaats te vinden, op plekken die verbonden zijn met religies. Wat hier van belang is om te noemen is dat Gilliat-Ray in haar artikel spreekt van het *proces van sacralisering*. Volgens Gilliat-Ray zijn mensen tegenwoordig in staat om seculiere, publieke ruimten een bepaalde heiligheid te kunnen toekennen zonder specifieke referentie naar institutionele religie. Dit wordt beaamd door Steve Brie, Jenny Daggars en David Torevell, wanneer zij aangeven dat hedendaagse concepties van sacraliteit van ruimte niet langer afhankelijk hoeven te zijn van een vorm van God, maar net zo goed kunnen slaan op transcendentale ervaringen of zelfontplooiing.²⁹ Anders dan bovenstaande wetenschappers wordt sacraliteit in dit onderzoek niet als een statisch concept gezien, maar als een proces dat wordt uitgevoerd door mensen. Dit zal in paragraaf 2.3. verder worden verduidelijkt.

Volgens Gilliat-Ray moet niet worden gekeken naar traditionele *manieren* om een ruimte te sacraliseren. Aangezien de religieuze context wegvalt, moeten mensen volgens Gilliat-Ray nieuwe methoden vinden om een ruimte sacraal te maken. Hierin verschilt Gilliat-Ray dus van denkers als Durkheim en Otto, aangezien zij in haar onderzoek ervanuit gaat dat, doordat religie niet verbonden hoeft te zijn aan sacraliteit, de manier waarop sacraliteit *tot uiting komt* dus ook kan variëren. Echter, Gilliat-Ray werkt in haar onderzoek binnen de stilteruimte van de Millennium Dome in Greenwich, en haar conclusie is dan ook dat hier een vorm van sacraliteit voorkomt *omdat* er mensen vanuit een specifieke religie naartoe komen om te bidden

²⁸Sophie Gilliat-Ray, “ ‘Sacralising’ Sacred Space in Public Institutions: A Case Study of the Prayer Space at the Millennium Dome”, *Journal of Contemporary Religion* 20 (2005) 357-372, p. 357.

²⁹Steve Brie, Jenny Daggars en David Torevell, *Sacred Space: Interdisciplinary Perspectives within Contemporary Contexts* (Newcastle: Cambridge Scholars, 2009) p. 4.

of diensten te houden. Dit betekent dat zij nog altijd wel rekening houdt met religie wanneer ze sacraliteit onderzoekt. Toch is haar theorie anders dan bijvoorbeeld Durkheim of Otto omdat ze er wel vanuit gaat dat sacraliteit en sacralisering plaats kan vinden buiten de religieuze *context*; de stilteruimte in de Millennium Dome was niet bedoeld als religieuze ruimte en was oorspronkelijk publiek en seculier (uiteraard binnen de Britse context).

Een andere wetenschapper die dit idee verder heeft onderzocht is Kim Knott. In haar reactie op Ann Taves' idee dat men beter de term 'speciaalheid' kan gebruiken in seculiere contexten dan 'sacraliteit', zegt Knott dat:

“in tegenstelling tot het 'speciale', claimt het [sacrale] een plaats in de historische ontwikkeling van de westerse cultuur die het significant comparatief, cross-cultureel belang geeft alsmede theologische autoriteit”.³⁰

Hiermee wordt aangegeven dat 'speciaalheid' niet voldoende is om een nieuwe vorm van 'sacraliteit' mee aan te duiden. Naast het noemen van de historische ontwikkelingen die 'sacraliteit' met zich meebrengt, noemt Knott ook dat er aan het woord 'sacraliteit' iets bijzonders vastzit dat speciaalheid niet ervaart: het niet-onderhandelbare aspect.³¹ Knott legt hierbij uit dat wanneer mensen, zowel religieus als seculier, spreken over het sacrale, er altijd een duidelijkheid heerst over dat sacraliteit niet terug te draaien is, en dat het op mensen hun normen en waarden terugslaat.³² Dit is ook te merken op de begraafplaats, waar de ongeschreven gedragsregels een duidelijkheid uiten over hoe men op een begraafplaats, en rondom de dood, zich hoort te gedragen. Dit niet-onderhandelbare karakter kan dus als een kernaspect worden beschouwd van sacraliteit.

Al met al blijkt dat de academische literatuur over sacraliteit van ruimte bestaat, maar dat het vooralsnog niet vaak ingaat op de dynamische kant van sacraliteit. Dit komt voornamelijk omdat sacraliteit als concept een statisch gegeven lijkt, terwijl de manier waarop een ruimte sacraliteit ervaart alleen mogelijk is door het menselijk *proces van sacralisering*. Een ruimte is op zichzelf niet sacraal; sacraliteit wordt toegekend door de mensen die zich bewegen en gebruik maken van een ruimte. De volgende paragraaf zal het proces van sacralisering verder verduidelijken.

³⁰Kim Knott, “Specialness and the Sacred: Religious Experience Reconsidered”, *Religion*40 (2010) 305-307, p.307.

³¹Ibid., p. 307.

³²Ibid.

2.3. Sacralisering en ruimte

De idee dat de plaatsen, plekken en ruimten waar men zich dagelijks in voortbeweegt van belang zijn voor het begrijpen van mensen zelf is niet nieuw. Ruimten zeggen veel over het gedrag van mensen, waardoor er met name binnen de geografie, antropologie en sociologie onderzoek is gedaan naar menselijk gedrag binnen een ruimtelijke context. Een bekend voorbeeld van één van de onderzoekers die hier veel over heeft geschreven is Doreen Massey. In haar boek *For Space* beschrijft Massey hoe het concept ‘ruimte’ fungeert binnen verscheidene academische kaders.³³ Massey noemt hier onder andere dat “(we) ruimte erkennen als het product van interrelaties; als gevormd door interacties, van de immensiteit van het wereldwijde tot het intiemst kleine”.³⁴ Dit betekent dat de betekenissen en functies van ruimten altijd afhankelijk zijn van interacties en ontmoetingen van mensen die de ruimte gebruiken. Ook betekent dit dat een ruimte nooit statisch is; de betekenissen en functies van een ruimte veranderen constant en hebben dus altijd een fluctuerend karakter.³⁵ Deze manier van ruimte bestuderen kan worden gekoppeld aan religiewetenschappen en de manier waarop religie functioneert in ruimten.

Iemand die verder veel betekent voor de religiewetenschappen en ruimtelijke studies is de al eerder genoemde Kim Knott. Zij schreef onder andere “Geography, Space and the Sacred”, waarin zij ingaat op de relatie tussen plaatsen en het sacrale, zowel in religieus verband als in seculier verband.³⁶ Knott is met name gespecialiseerd en geïnteresseerd in de relatie tussen religiewetenschappen en ruimtelijke studies, iets dat zij doorgaans ook wel omschrijft als ‘geografie van religie’. Knott beschrijft ook dat het onderzoeken van seculiere plaatsen binnen een sociaalwetenschappelijk of een religiewetenschappelijk kader van belang is, met name omdat dit veel kan zeggen over de omgang van de maatschappij met religie en seculariteit.³⁷ Zij haalt hierin ook het onderzoek aan van Sophie Gilliat-Ray over de stilteruimte in de Millennium Dome, en stelt dat dit soort onderzoeken veel inzicht bieden:

³³Doreen Massey, *For Space* (Londen: SAGE Publications, 2005).

³⁴Ibid., p. 9. Eigen vertaling uit het Engels, origineel: “First, that we recognize space as the product of interrelations; as constituted through interactions, from the immensity of the global to the intimately tiny”.

³⁵Ibid., p. 9.

³⁶Kim Knott, “Geography, Space and the Sacred”, in *The Routledge Companion to the Study of Religion*, ed. John Hinnells (Oxon: Routledge, 2010), p. 476-491.

³⁷Ibid., p. 487-488.

“Haar (Gilliat-Ray) onderzoek naar de affiniteit tussen zulke onconventionele sacrale plaatsen en de behoeften van de mensen die daar doorheen kunnen lopen roept vragen op over de natuur en functie van seculiere sacrale plaatsen en het proces van sacralisering in de laat-moderne tijd die een nieuwe context vormen voor debatten binnen geografie van religie en de bredere studie van religies over sacrale ruimte”.³⁸

De term “seculiere sacrale ruimte” is een interessant concept, aangezien veelal een scherp onderscheid wordt gemaakt tussen het profane (vaak wereldse) en het sacrale (vaak goddelijke). Knott gebruikt beide termen hier niet als antoniemen en creëert hiermee de mogelijkheid tot het onderzoeken van sacralisering buiten religieuze kaders. Het moeilijke van het onderzoek naar de gemeentelijke begraafplaats is dat het woord ‘seculier’ moeilijk te plaatsen is. Religie vindt immers zeker ook zijn weg op de gemeentelijke begraafplaats, dus deze plek kan niet puur seculier of juist religieus worden genoemd. Hier zal dieper op worden ingegaan in hoofdstuk 3.

Een zelfde soort argument als Knott over het sacrale en het seculiere betreffende ruimtelijke studies wordt gemaakt door Victor Counted en Hetty Zock in hun artikel ‘Place Spirituality: An Attachment Perspective’.³⁹ Vanuit een psychologisch standpunt beargumenteren zij dat mensen gehecht kunnen raken aan een plaats of plek op spiritueel niveau, ongeacht of zij zichzelf zien als religieus of niet-religieus.⁴⁰ Volgens Counted en Zock binden volwassenen zich aan een plaats of plek hechten omdat dit hen een gevoel van identiteit en religieus gedrag kan opleveren:

“Er is betoogd dat deze volwassen hechtingsprocessen een raam naar een wereld kunnen verzorgen die rekening houdt met de relaties tussen voorwerpen van gehechtheid, dienend als belangrijke referentiepunten voor de constructie van identiteit en religieus gedrag”.⁴¹

³⁸Ibid, p. 488. Eigen vertaling uit het Engels, origineel: “Her examination of the affinity between such unconventional sacred sites and the needs of the people who may pass through them raises questions about both the nature and function of secular sacred space and the process of sacralisation in late-modernity that form a new context for debates in geography of religion and the wider study of religions about sacred space”.

³⁹Victor Counted en Hetty Zock, “Place Spirituality: An Attachment Perspective”, *Archive for the Psychology of Religion* 41 (2018) 12-25.

⁴⁰Ibid., p. 12.

⁴¹Ibid., p. 19. Eigen vertaling uit het Engels, origineel: “It was argued that these adult attachment processes provide a window into a world of experience that takes into account the relationships with objects of attachment, serving as important points of reference for the construction of identity and religious behaviour”.

Hierin wordt verder geen onderscheid gemaakt tussen volwassenen die zichzelf religieus noemen of niet; volgens Counted en Zock kan elk mens zich dusdanig ergens aan hechten op spiritueel niveau dat het *religieus gedrag* kan stimuleren. Dit is opnieuw een belangrijk element van dit thesisonderzoek, aangezien de begraafplaats ook kan worden gezien als een plek die bepaalde gedragingen kan stimuleren of oproepen, zoals respect en stilte.

Verder is het nuttig in deze context het onderzoek te noemen van Lieke Wijnia naar het festival *Musica Sacra* in Maastricht. Zij heeft onderzocht waarom het festival zoveel bezoekers trekt, en of de boodschap van het festival op het gebied van sacraliteit door het overbrengen van religieuze muziek overeenkomt met de beleving van de bezoekers. In haar onderzoek noemt Wijnia twee manieren van ‘sacraliseren’, ofwel het sacraal maken van objecten of ruimten. Als eerste benadering van sacralisering die Wijnia noemt is ‘sacralisering door toeschrijving’. Hiermee doelt zij op dingen, ruimten, personen etc. die sacraal kunnen worden gemaakt door groepen mensen of individuele personen. Dit kan op elk moment afnemen of juist sterker worden gemaakt.⁴² De tweede benadering van Wijnia is ‘sacralisering door beleving’, waarbij een beleving van mensen sacraal kan worden.⁴³ Zij noemt hier bijvoorbeeld als een menigte tegelijk een concert bijwoont, of wanneer een bezoeker van een museum geroerd is door een schilderij. Beiden benaderingen kunnen worden gebruikt wanneer de gemeentelijke begraafplaats en haar cafés worden onderzocht. Sacraliteit kan dus op verschillende wijzen worden geuit, en kan door zowel collectief of door een individu worden opgewekt.

Ter conclusie is duidelijk geworden dat sacraliteit van ruimte geen statisch concept is waarbij het lijkt alsof een ruimte sacraal *is* of niet, maar dat mensen een ruimte sacraal *maken*. Het is dan ook noodzakelijk het proces van sacralisering te begrijpen, zodat helder wordt wanneer en waarom een ruimte als ‘sacraal’ kan worden beschouwd. In de huidige westerse maatschappijen komt het proces van sacralisering ook voor buiten de context van institutionele religie. Echter, volgens Gilliat-Ray is het dan wel zo dat het proces van sacralisering anders in zijn werk gaat dan wanneer sacralisering plaatsvindt in een religieuze context. Wat er in het proces precies anders in zijn werk gaat komt nog niet duidelijk naar voren in bestaand onderzoek. In deze thesis wordt gepoogd op dit gebied meer duidelijkheid te bieden. Hier kan dus in de toekomst meer aandacht aan besteed worden in academisch onderzoek. Volgens Wijnia kunnen ook individuele ervaringen in ruimten sacraal zijn, en hoeft hiervoor dus geen

⁴²Lieke Wijnia, “Religious Rituals as Festival Performances at Musica Sacra Maastricht”, *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek*29 (2013) 99-112, p. 108.

⁴³Ibid.

collectieve consensus te bestaan. Dit maakt wel dat het moeilijk is sacralisering in seculiere ruimten te onderzoeken, aangezien dit dus per persoon anders kan liggen. Om de gemeentelijke begraafplaats en diens cafés te onderzoeken is het dus eerst noodzakelijk de kenmerken van die ruimten te verhelderen, alvorens over kan worden gegaan op de kans dat sacralisering op die ruimten kan plaatsvinden.

2.4. Conclusie

Na al deze theorieën over sacraliteit en sacralisering te hebben bestudeerd is het noodzakelijk een overzicht te maken met de kernmerken van het proces van sacralisering. Dit wordt gedaan zodat, op een later punt in deze thesis, deze kenmerken naast die van de gemeentelijke begraafplaats en de begraafplaatscafés kunnen worden gezet. Hierdoor ontstaat een overzicht waarmee goed bestudeerd kan worden of begraafplaatsen en haar cafés de potentie hebben tot het proces van sacralisering. In de volgende figuur staan de algemene kenmerken van sacralisering binnen een seculiere context:

Figuur 1

Kenmerk sacralisering	Uitleg
Gedragsnormen	Men gedraagt zich anders dan tegenover profane objecten/ruimten.
Context-gebonden	Het proces van sacralisering verandert door de tijd heen en is afhankelijk van de situatie
Experiëntieel	Veelal op basis van gevoel i.p.v. empirische vereisten (VB. numineuze van Otto).

Op basis van de academische literatuur kunnen we drie dimensies van sacraliteit onderscheiden (figuur 1). Allereerst is het hebben van gedragsnormen een kenmerk van sacralisering. Mensen gedragen zich doorgaans anders tegenover iets sacraals of in een sacrale ruimte, dan wanneer het aardse/profane zaken betreft. Verder is de manier waarop mensen een ruimte *sacraal maken* is altijd gebonden aan cultuur, geografische plaats, tijd etc. Dit maakt dat het proces van sacralisering altijd afhankelijk is van de context. Hierdoor is het proces van sacralisering van ruimte dan ook veranderlijk door de tijd heen. Ruimten die vroeger sacraal waren, hoeven dat

niet nu meer te zijn, en vice versa. Dit sluit ook aan op de theorieën van Sophie Gilliat-Rey en Doreen Massey.⁴⁴

Het laatste kenmerk in de figuur is de experiëntiële kant van sacraliteit. Omdat het proces van sacralisering door mensen wordt uitgevoerd, en mensen zelf dus ook bepalen of een ruimte sacraal is of niet, komt er een gevoelsmatige kant bij kijken. Sacralisering wordt vaak verbonden aan een gevoel dat wordt opgeroepen; dit kan bijvoorbeeld een rustgevend gevoel zijn of een respectvolle sfeer. Dit maakt dat het proces van sacralisering ook moeilijk gelinkt kan worden aan empirische data; de kenmerken van sacralisering zijn voornamelijk gevoelsmatig.

Binnen deze thesis zullen bovengenoemde kenmerken worden gehanteerd wanneer gesproken wordt over sacralisering. Aangezien gemeentelijke begraafplaatsen een over het algemeen formeel seculier karakter hebben, is het van belang vooral binnen die concrete context voor specifieke kenmerken te kiezen die op seculiere ruimten betrekking kunnen hebben. Ik ben mij ervan bewust dat binnen andere contexten er andere kenmerken gelden. Dit is echter voor deze thesis niet van belang. Ook beperk ik mij hier tot drie kenmerken om het overzicht te bewaren. Er zijn meer kenmerken te noemen van waaruit seculiere ruimten kunnen worden onderzocht, maar gezien de lengte van de thesis en de kleinschaligheid van dit onderzoek worden deze drie kenmerken aangehouden.

Opsommend is dus duidelijk geworden dat ‘sacraliteit van ruimte’ een te statisch begrip is om te kunnen onderzoeken hoe en of formeel seculiere ruimten sacraal kunnen zijn. Hierom wordt in deze scriptie het *proces van sacralisering* gehanteerd wanneer onderzocht wordt of de gemeentelijke begraafplaats de potentie heeft sacraal te zijn. Door het proces van sacralisering te hanteren kan ook het veranderbare karakter van het proces worden aangehaald, en kan worden meegenomen dat het mens-afhankelijk is of een ruimte sacraal wordt bevonden of niet. Op basis van bovenstaande theorie zijn drie kenmerken van sacralisering gevonden: gedragsnormen, veranderend en experiëntieel. In het volgende hoofdstuk zal worden ingegaan op de begraafplaatsen in Nederland, en de manier waarop deze ruimten functioneren en betekenis hebben.

⁴⁴Sophie Gilliat-Ray, “ ‘Sacralising’ Sacred Space in Public Institutions: A Case Study of the Prayer Space at the Millennium Dome”, *Journal of Contemporary Religion* 20 (2005) 357-372; Doreen Massey, *For Space* (Londen: SAGE Publications, 2005).

Het begraafplaatslandschap in Nederland

In het vorige hoofdstuk is voornamelijk ingegaan op de kenmerken van sacraliteit, en hoe dit tot uiting komt in ruimten. Dit theoretisch hoofdstuk zal het begraafplaatslandschap in Nederland beschrijven. Eerst zal een kort geschiedkundig overzicht worden gegeven van begraafplaatsen in het algemeen, waarna over zal worden gegaan op het verduidelijken van de kenmerken van de gemeentelijke begraafplaats. Tot slot zal dit hoofdstuk ingaan op de manier waarop sacraliteit tot uiting komt op de begraafplaats, en hoe de begraafplaatscafés hier theoretisch in zouden passen. Het doel van dit hoofdstuk is om de lezer duidelijkheid te geven over de specifieke kenmerken van de gemeentelijke begraafplaats, en te verhelderen hoe deze kenmerken zich verhouden tot die van sacraliteit (figuur 1). Om duidelijkheid te behouden gaat het in deze thesis alleen om specifiek *gemeentelijke* begraafplaatsen, die dus doorgaans onder niet-religieus bewind staan.

3.1. Geschiedenis van begraafplaatsen

Begraven is een manier van lijkbezorging die in veel landen gangbaar is. In de Europese context is de populariteit van begraven nauw verwant aan het Christendom. Dit hing samen met het idee binnen Christelijke stromingen dat een overledene op dezelfde plek moest kunnen wachten op de Dag des Oordeels, of op een andere vorm van spirituele transformatie.⁴⁵ In Nederland ontstaan begraafplaatsen van oudsher in en rondom een kerk, ook wel kerkhoven genoemd om die reden. Deze kerkhoven lagen vaak, net als de kerk, centraal in het dorp of de stad en vormden hierom dus ook een ‘axis mundi’ (terugverwijzend naar Eliade).⁴⁶ Zoals Kellaher en Worpole omschrijven: “Het kerkhof wordt dus een soort geregelde, bijna essentialistische gemeenschap, en een moreel anker voor de gemeenschap eromheen”.⁴⁷ Verder leggen Kellaher en Worpole uit dat, wegens het Christelijke besef dat de doden niet moesten worden gestoord,

⁴⁵Leonie Kellaher en Ken Worpole, “Bringing the Dead Back Home: Urban Public Spaces as Sites for New Patterns of Mourning and Memorialisation”, in *Deathscapes: Spaces For Death, Dying, Mourning and Remembrance*, ed. Avril Maddrell en James Sidaway (Farnham: Ashgate, 2010) 161-180, p. 165.

⁴⁶Pascal Mueller-Jourdan, “Could the Category of the ‘Sacred’ Imply a Problematic Conception of the Contemporary World?”, in *Sacred Space: Interdisciplinary Perspectives within Contemporary Contexts*, ed. Steve Brie et al. (Cambridge: Cambridge Scholars Publisher, 2009) 78-86, p.79.

⁴⁷Leonie Kellaher en Ken Worpole, “Bringing the Dead Back Home: Urban Public Spaces as Sites for New Patterns of Mourning and Memorialisation”, in *Deathscapes: Spaces For Death, Dying, Mourning and Remembrance*, ed. Avril Maddrell en James Sidaway (Farnham: Ashgate, 2010) 161-180, p. 165.

de rust op kerkhoven door de geschiedenis heen bewaard bleef. Om die reden wisten mensen zich respectvol te gedragen op de kerkhoven.

Onder invloed van toenemende verstedelijking kwam aan het eind van de 18de eeuw duidelijkheid over de onhygiënische kant van het begraven binnen de bebouwde kom. Napoleon was in Frankrijk de eerste in Europa die het begraven binnen de bebouwde kom verbood.⁴⁸ In Nederland werd dit officieel in 1829 verboden door koning Willem I, wat de komst aanduidde van begraafplaatsen buiten de bebouwde kom. Deze regel werd echter niet gehandhaafd, en in 1869 werd dit besluit wettelijk bepaald.⁴⁹ Veel van die begraafplaatsen zijn inmiddels weer ingehaald door uitbreiding van dorpen en steden.⁵⁰ In Nederland betekende dit een splitsing tussen kerkhoven en begraafplaatsen. Uiteindelijk is in Nederland besloten dat er twee soorten begraafplaatsen mogelijk zijn (buiten kerkhoven): gemeentelijke en bijzondere begraafplaatsen.⁵¹ Zoals de naam aangeeft staan gemeentelijke begraafplaatsen onder gemeentelijk bestuur, en worden dus ook door de gemeente onderhouden en gefinancierd. Bijzondere begraafplaatsen zijn begraafplaatsen die in stand worden gehouden door particulieren of bijvoorbeeld een stichting, maar ook begraafplaatsen die ontstaan vanuit een religieuze gemeenschap. In de 19de eeuw zijn hier ook gemeentelijke begraafplaatsen bijgekomen, met name wegens de veranderende wetgevingen. Zoals in het eerste hoofdstuk is genoemd zijn de gemeentelijke besturen van begraafplaatsen veelal objectief/seculier wanneer het op religie aankomt; in de praktijk hebben veel gemeentelijke begraafplaatsen religieuze velden of gedeelten om zo aan de belangen van alle inwoners van de gemeente te kunnen voldoen.

Vanaf de jaren 1913 is crematie een andere optie geworden voor lijkbestemming.⁵² Pas in 1914 vond de eerste crematie in Nederland plaats, op het eerste crematorium op begraafplaats Westerveld in Driehuis, crematorium Velsen.⁵³ In 1955 is cremeren ook wettelijk gezien toegestaan in Nederland.⁵⁴ Het is dus ook pas sinds kort dat crematie voor de oudere generaties een optie is geworden. Sinds crematie wettelijk is toegestaan in Nederland werd dit steeds vaker geprefereerd boven begraven. Dit heeft meerdere oorzaken, waarvan de voornaamste blijkt dat

⁴⁸<https://www.uitvaart.nl/infotheek/achtergronden/geschiedenis-begraven> , Geschiedenis begraven, 14 april 2020.

⁴⁹Ibid.

⁵⁰Ibid.

⁵¹<https://wetten.overheid.nl/BWBR0005009/2018-08-01#HoofdstukIII> , Wet op Lijkbezorging, hfst. 3 art. 24., 16 april 2020.

⁵²J.M.H.J. Keizer, “Netherlands: Society and Law”, in *Encyclopedia of Cremation*, ed. Douglas J. Davies en Lewis H. Mates (Aldershot: Ashgate, 2005) p. 326.

⁵³Ibid.

⁵⁴https://dalhuidj.home.xs4all.nl/HTML/de_geschiedenis_van_begraven_en%20cremeren.htm , De geschiedenis in Nederland van begraven en cremeren, 16 april 2020.

de overledene had aangegeven dat de naasten niet met grafonderhoud en kosten zouden moeten achterblijven.⁵⁵ In 2003 werd cremeren voor het eerst gangbaarder in Nederland dan begraven.⁵⁶ Volgens het CBS koos 65,31% van de Nederlandse bevolking in 2018 voor een crematie.⁵⁷ Door deze cijfers moeten veel begraafplaatsen in Nederland methoden van modernisering toepassen om volwaardig mee te blijven draaien binnen de uitvaartbranche. Hierover zal in de tweede paragraaf meer worden toegelicht.

Opsommend kan men stellen dat de begraafplaats in Nederland door de geschiedenis heen constant in beweging is geweest. Deze beweging en verandering is niet verontrustend; uit onderzoek blijkt dat ruimten in het algemeen voortdurend in beweging zijn. Dit komt voornamelijk omdat ruimten gebruikt worden door mensen. Deze gebruikers van ruimten veranderen zelf ook door de jaren heen, wat verklaart waarom ruimten meebewegen. Julie Rugg beargumenteert dit ook wanneer zij uitlegt: “Het is erkend dat, in de praktijk, de begraafplaats eigenlijk veranderlijk is: haar betekenis blijft niet statisch door de tijd heen; en haar gewichtigheid is niet uniform voor alle culturen”.⁵⁸ Dit betekent ook dat de functies, kenmerken en betekenissen van begraafplaatsen in Nederland in de Victoriaanse tijd bijvoorbeeld niet gelijk zijn aan die in de 21ste eeuw. De volgende paragraaf zal uitweiden over de functies en kenmerken van de begraafplaats in de huidige tijd.

3.2. Begraafplaatsen in Nederland in de 21ste eeuw.

Waar de vorige paragraaf inging op de geschiedenis van de begraafplaats in Nederland, zal deze paragraaf ingaan op het huidige begraafplaatslandschap. In Nederland zijn momenteel ruim 4400 begraafplaatsen, waarvan 750 gesloten of nagenoeg geruimd zijn.⁵⁹ Hierin zijn alle vormen van ruimten voor begraven meegerekend, inclusief kerkhoven e.d.

Volgens Dodenakkers, een Nederlandse stichting die informatie beschikbaar stelt over begraafplaatsen in Nederland, liggen de meeste begraafplaatsen in de provincie Noord-Brabant, en de minste in de provincie Flevoland.⁶⁰ Dit zou kunnen worden verklaard door het feit dat het

⁵⁵Brenda Mathijssen, “The Ambiguity of Ashes: Exploring Encounters with Cremated Remains in the Netherlands”, *Death Studies*41 (2017) 34-41, p. 37.

⁵⁶<https://www.uitvaart.nl/infotheek/achtergronden/geschiedenis-cremeren> , ‘Geschiedenis cremeren’, 30 maart 2020.

⁵⁷<https://www.uitvaart.nl/infotheek/achtergronden/crematiecijfers> , ‘Crematiecijfers’, 30 maart 2020.

⁵⁸Julie Rugg, “Defining the Place of Burial: What makes a Cemetery a Cemetery?”, *Mortality*5 (2000) 259-275, p. 259.

⁵⁹<https://www.dodenakkers.nl/naslag/statistieken/begraafplaatsstatistieken.html> , ‘Begraafplaatsstatistieken’, 30 maart 2020.

⁶⁰Ibid.

zuiden van Nederland nog overwegend katholiekgezind is, waar begraven de gangbare manier van lijkbestemming is. Flevoland is de nieuwste provincie, waar nog geen begraafplaatsen van vroeger kunnen liggen. Ook is het zo dat bevolkingsdichtheid hier een rol in kan spelen. Zoals Stichting Dodenakkers aangeeft heeft Nederland zo'n 1494 gemeentelijke begraafplaatsen. Al deze begraafplaatsen in Nederland hebben zich te houden aan de Wet op Lijkbezorging die in 1991 is vastgesteld.

De Wet op Lijkbezorging is voornamelijk in het leven geroepen omdat hiermee wettelijk vastgesteld kon worden wat er met een lichaam dient te gebeuren na het overlijden. In deze wet komen verschillende aspecten van het overlijden aan bod, zoals wat te doen als niemand het initiatief neemt en hoe met doodgeboren kinderen moet worden omgegaan door begraafplaatsen.⁶¹ Een aantal zaken staan vast, zoals in het eerste hoofdstuk is genoemd. Denk hierbij aan dat gemeenten verplicht zijn een algemene begraafplaats te hebben voor de inwoners van de gemeente.⁶² Echter, veel zaken betreffende de begraafplaats zijn vrij voor interpretatie, zoals de hoeveelheid groen op de begraafplaats of het hebben van religieuze gedeelten (zoals een Islamitisch of Joods gedeelte). Zo kan het dat de ene begraafplaats kunsttentoonstellingen opstelt, terwijl een andere begraafplaats het meer als wandeltuin probeert in te richten. Deze verschillen zijn bepalend voor mensen hun keuze voor na het overlijden.

Verder is het in Nederland gebruikelijk een uitvaartceremonie te houden voordat de overledene ter aarde wordt gelegd. Dit gebeurde vroeger voornamelijk in een kerk of uitvaartcentrum, maar de laatste jaren is volgens Yarden, één van Nederlands' grootste uitvaartondernemers, hier een verandering in ontstaan: "De standaard 'koffie en cake'-uitvaart is aan het verdwijnen. Rouwrituelen worden steeds persoonlijker. Families en vrienden kiezen meer en meer voor een uitvaart die het karakter van de overledene voor een laatste maal tot uitdrukking brengt."⁶³ Wat opmerkelijk is aan het stuk over begrafenisrituelen van Yarden is dat er ook genoemd wordt dat het aantal uitvaartverzorgers die aandacht besteed aan de geestelijke begeleiding van nabestaanden groeit.⁶⁴ Dit betekent dat, ondanks dat steeds meer begrafenisrituelen persoonlijker worden en weg lijken te groeien van religieuze rituelen, er wel behoefte is van nabestaanden om geestelijk begeleid te worden. Dit is van belang wanneer bestudeerd wordt of sacraliteit en spiritualiteit wordt geuit op gemeentelijke begraafplaatsen en hun cafés.

⁶¹<https://wetten.overheid.nl/BWBR0005009/2018-08-01#HoofdstukIII> , Wet op Lijkbezorging, 19 april 2020.

⁶²Ibid, Wet op Lijkbezorging, hoofdstuk 3, par.2, art. 33, 15 april 2020.

⁶³<https://www.yarden.nl/inspiratie-en-informatie/rouwrituelen/traditionele-nederlandse-uitvaart.htm> , Yarden, 'Traditionele Nederlandse Uitvaart', 15 april 2020.

⁶⁴Ibid., 15 april 2020.

Het principe dat begrafenisrituelen steeds persoonlijker worden, is ook terug te zien op de Nederlandse begraafplaats. Aangezien de begraafplaats tegenwoordig niet meer de enige vorm van lijkbestemming is, is het voor begraafplaatsen steeds moeilijker hun bestaansrecht te verantwoorden tegenover stadsplanners. Katie McClymont, onderzoeker op het gebied van stadsplanning, noemt dat het voornamelijk voor stadsplanners moeilijk in te schatten is hoe belangrijk de begraafplaats is qua ruimte. Zij stelt: “De voortgaande spanning tussen begraafplaatsen als publieke promenade, en privé-reflectie en lichamelijke begrafenis, gekoppeld aan een shift van begraven naar cremeren, compliceert nog meer hun ruimtelijke gewichtigheid als ruimten zelf en als onderdeel van het stedelijk landschap”.⁶⁵ Om hun belangrijkheid te bevestigen binnen stadsplanning en binnen de uitvaartwereld, is het voor (gemeentelijke) begraafplaatsen noodzakelijk mee te gaan met hun tijd en nodige modernisering toe te passen. Dit is waarom verschillende begraafplaatsen in Nederland nieuwe methoden toepassen om aan de eisen van bezoekers te voldoen. Zo heeft begraafplaats De Nieuwe Ooster in Amsterdam een museum omtrent begraven en de dood, genaamd Tot Zover.⁶⁶ Ook worden steeds vaker evenementen georganiseerd, of fietsroutes langs begraafplaatsen geregeld.⁶⁷ Ook de begraafplaatscafés en theehuizen die op sommige begraafplaatsen aangelegd zijn dragen bij aan een vorm van ‘moderne begraafplaatsen’ in een poging de beleving van de bezoeker te bevorderen.

Opsommend is duidelijk geworden dat begraafplaatsen in Nederland zich aanpassen aan de 21ste eeuw, waar de beleving van bezoekers centraal staat. Dit slaat terug op de manier waarop de consumptiemaatschappij in Nederland het belang van individuele keuzes voorop laat staan. Steeds vaker willen Nederlanders zelf de keuze hebben waar zij begraven worden, en persoonlijke uitvaartrituelen vervangen de algemene rituelen die vroeger door de uitvaartverzorger standaard werden uitgevoerd. Dit is de voornaamste verandering binnen het beleid van de begraafplaats. Wegens de concurrentie met crematie is het voor de begraafplaats van belang om de waarde van haar bestaan te waarborgen door mee te gaan met de tijd. Hierdoor ontstaan evenementen, wandelroutes, natuurspotters, etc. op de begraafplaats. Deze veranderingen creëren soms ook frictie, waar de traditionele normen en waarden omtrent de begraafplaats botsen met het 21ste-eeuwse individualistische karakter. Hierover zal in de vierde

⁶⁵Katie McClymont, “That Eccentric Use of Land at the Top of the Hill: Cemeteries and Stories of the City”, *Mortality* 21 (2016) 378-396, p. 384.

⁶⁶<https://www.totzover.nl/>, Tot Zover, 22 april 2020.

⁶⁷<https://www.omroepwest.nl/nieuws/3486016/Uitjes-naar-begraafplaatsen-steeds-populairder-Bezoekers-kunnen-echt-tot-zichzelf-komen>, Omroep West (2017), ‘Uitjes naar begraafplaatsen steeds populairder; Bezoekers kunnen echt tot zichzelf komen’, 22 april 2020.

paragraaf, waarin de relatie tussen sacraliteit en de begraafplaats wordt aangehaald, verder op in worden gegaan.

3.3. Functies van de begraafplaats.

Om de begraafplaats als ruimte te kunnen bestuderen in relatie tot sacraliteit is het van belang om de belangrijkste kenmerken van de (gemeentelijke) begraafplaats kenbaar te maken. Deze paragraaf zal vier van de belangrijkste kenmerken van de gemeentelijke begraafplaats bespreken. Hierbij is het belangrijk te vernoemen dat ik mij ervan bewust ben dat er veel kenmerken van de begraafplaats kunnen worden gevonden. Echter, in het belang van deze thesis heb ik gekozen voor kenmerken van de *functie* van de begraafplaats in de praktijk. Dit betekent dat kenmerken als ‘onder gemeentelijk gezag’ of ‘plaats voor lijkbestemming’ hier dus buiten beschouwing zijn gelaten. Dit zijn uiteraard belangrijke kenmerken voor de ruimte van de begraafplaats, maar zegt nog niet alles over de functies ervan in het dagelijks leven. Vanuit de eerder besproken theorie kunnen de volgende kenmerken worden gevonden:

Figuur 2

Kenmerk	Uitleg
Uiting van identiteit	Reflecteert de identiteit van overledene/nabestaanden.
Multifunctioneel	Heeft verschillende functies (ecologisch, recreatief, toeristisch, commercieel, spiritueel etc.)
(Ongeschreven) gedragsregels	Men behoort zich op een bepaalde wijze te gedragen.

In de volgende alinea's zal elk kenmerk nader worden uitgelegd. Er zijn ook andere verdelingen te maken qua kenmerken, zoals kenmerken van de gemeentelijke begraafplaats gebaseerd op formele kwaliteiten of functies en doeleinden. Bovenstaande kenmerken zijn echter gekozen omdat het hier gaat over de kenmerken van de *ruimte* van de begraafplaats.

Het eerste kenmerk dat hier is genoemd is ‘uiting van identiteit’. Hiervoor is gekozen omdat de gemeentelijke begraafplaats voor iedere inwoner van de gemeente bestaat. Dit houdt hierdoor in dat bepaalde factoren die in de gemeente spelen, zoals religieuze achtergrond of geografische kenmerken, terugkomen op de begraafplaats. Julie Rugg zegt hierover het

volgende: “In het algemeen dienen begraafplaatsen een gehele gemeenschap, met als stroomgebied een geheel district of een dorp”.⁶⁸ Maar ook op individueel level heeft de begraafplaats als kenmerk een overledene zijn/haar identiteit te waarborgen, waarbij gedacht kan worden aan foto’s, persoonlijke kenmerken, ornamenten e.d. op het graf die doen denken aan de overledene. Zoals Rugg het uitlegt kan “de identiteit van de overledene worden vastgelegd in de interne volgorde van de ruimte.”⁶⁹ Zo hebben begraafplaatsen een plek voor elke overledene die herleidbaar is, en hebben nabestaanden een soort gedenkteken van de overledene.

Het tweede kenmerk waarvoor in deze thesis gekozen is, is dat een begraafplaats multifunctioneel is. Dit wil zeggen: de begraafplaats kan vanuit allerlei hoeken worden onderzocht, en heeft dus ook meerdere functies. Dit wordt ook door Katie McClymont onderstreept: “Begraafplaatsen hebben niet alleen meerdere betekenissen en functies op zichzelf, maar ook hun rol binnen de stedelijke context is complex, veelzijdig en potentieel conflicterend”.⁷⁰ Met name de conflicten die op begraafplaatsen plaatsvinden zijn een duidelijk toonbeeld van de multifunctionaliteit van de begraafplaats. De stadsplanning en diens worstelingen met de grote stukken grond van de begraafplaats is hier slechts één voorbeeld van. Een ander conflict dat duidt op de veelzijdigheid van de begraafplaats is dat voornamelijk jongeren de begraafplaats lijken te bezoeken. Volgens Bel Deering ligt met name aan de natuur op de begraafplaats: “Hobbelige grond, bomen en water dragen bij aan de aantrekkelijkheid van een plaats voor gebruikers – met name jongeren die tussen de 30 en 60 procent van de gebruikers van groene ruimtes vormen. Zulke eigenschappen bieden ook afzondering en unieke kansen voor privacy”.⁷¹ Echter, volgens Deering brengt dit ook met conflict met zich mee, omdat de jongere bezoekers minder waarde lijken te hechten aan het gedrag dat doorgaans op de begraafplaats verwacht wordt.⁷² Andere functies van de begraafplaats zijn bijvoorbeeld de groene ruimte, ruimte voor reflectie, evenementenlocatie en het heeft zelfs een toeristische functie tegenwoordig. Al deze functies bieden een variëteit aan invalshoeken van waaruit de

⁶⁸Julie Rugg, “Defining the Place of Burial: What makes a Cemetery a Cemetery?”, *Mortality*5 (2000) 259-275, p. 262.

⁶⁹ Ibid., eigen vertaling uit het Engels, origineel: ‘the identity of the deceased can be enshrined in the site’s internal order’

⁷⁰Katie McClymont, “That Eccentric Use of Land at the Top of the Hill: Cemeteries and Stories of the City”, *Mortality*21 (2016) 378-396, p. 379.

⁷¹Bel Deering, “From Anti-Social Behaviour to X-rated: Exploring Social Diversity and Conflict in the Cemetery”, in. *Deathscapes: Spaces for Death, Dying, Mourning and Remembrance*, ed. Avril Maddrell en James Sidaway (Farnham: Ashgate, 2010) 76-93, p. 87. Eigen vertaling vanuit het Engels: Bumpy ground, trees and water all increase the attractiveness of a site to users – in particular young people who constitute between 30 and 60 percent of all green space users. Such features also offer seclusion and unique opportunities for privacy.

⁷²Ibid.

begraafplaats kan worden onderzocht, en zijn dus een belangrijk kenmerk van de begraafplaats als ruimte.

Het derde kenmerk van de begraafplaats zijn de (ongeschreven) gedragsregels. In bovenstaande alinea is hier al kort naar verwezen. Bezoekers van de begraafplaats houden zich over het algemeen aan gedragsregels die niet per se vaststaan, alsmede aan de regels die wel worden aangeduid. De geschreven gedragsregels spreken meestal voor zich; onder andere de Algemene Plaatselijke Verordening die gemeentelijk bepaald is.⁷³ Echter, interessanter zijn de ongeschreven gedragsregels; gedrag waarvan men een algemene consensus lijkt te hebben bereikt en waar iedereen zich aan houdt. De begraafplaats als ruimte is publiek, wat betekent dat het dezelfde *soort ruimte* is als een stadspark bijvoorbeeld. Echter, mensen gedragen zich anders op beide plekken. Wanneer niet aan de ongeschreven gedragsregels wordt voldaan ziet men dan ook snel conflictsituaties. Een voorbeeld hiervan is een artikel dat in 2002 in de Volkskrant verscheen getiteld ‘Een begraafplaats is nu eenmaal geen park’.⁷⁴ Hierin legt Gerrit Jeurink namens de eigenaar van begraafplaats Zorgvlied uit dat steeds vaker groepjes jongeren komen die ontoelaatbaar gedrag vertonen. Echter, het artikel noemt ook: “Let wel: niemand werd bedreigd, en van vandalisme was ook geen sprake. ‘Er zijn jongeren gezien die op een graf zaten, die zich anders gedroegen dan gebruikelijk is op een begraafplaats’”.⁷⁵ Ondanks dat de begraafplaats een publieke ruimte is, en qua wettelijke functie niet sterk afwijkt van een park, is er schijnbaar een consensus over het toelaatbare gedrag op de begraafplaats. Dit heeft voor een groot deel te maken met respect voor overledenen. Volgens Julie Rugg kan deze respectvolle manier van doen op de begraafplaats gelinkt worden aan sacraliteit: “... begraafplaatsen zijn voor het grootste deel alleen sacraal in de zin dat de ruimte ‘met respect beschouwd wordt’”.⁷⁶ Omdat per gemeentelijke begraafplaats ongeschreven gedragsregels gelden, doorgaans verbonden aan dit gevoel van respect, is dit als kenmerk gekozen voor de gemeentelijke begraafplaats.

Concluderend is het zo dat de gemeentelijke begraafplaats in Nederland uiteraard een aantal formele vereisten heeft. Zo is het altijd een plaats waar overledenen begraven worden, en is het altijd een afgebakend stuk grond. Ook staat het altijd onder bestuur van de gemeente. Echter, dit onderzoek houdt zich voornamelijk bezig met de *functies* van de begraafplaats, en

⁷³http://decentrale.regelgeving.overheid.nl/cvdr/xhtmloutput/Historie/Groningen%20%28Gr%29/34818/34818_9.html, Gemeente Groningen, ‘APV’, 25 april 2020.

⁷⁴<https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/een-begraafplaats-is-nu-eenmaal-geen-park~b1bb3cae/>, Heleen Beard, ‘Een begraafplaats is nu eenmaal geen park’, *De Volkskrant* (2002), 10 mei 2020.

⁷⁵Ibid.

⁷⁶Julie Rugg, “Defining the Place of Burial: What makes a Cemetery a Cemetery?”, *Mortality*5 (2000) 259-275, p. 264.

de mogelijkheden voor deze ruimte. Hierom zijn bovenstaande kenmerken (figuur 3) gekozen als kenmerken van de ruimte van de gemeentelijke begraafplaats. Deze drie kenmerken zullen worden vergeleken met de kenmerken van sacraliteit en begraafplaatscafés/theehuizen op de begraafplaats in het vijfde hoofdstuk. Hiervoor is het dus van belang aandacht te geven aan de begraafplaatscafés en theehuizen in Nederland. De volgende paragraaf zal de kenmerken van begraafplaatscafés verder verhelderen.

3.4. Begraafplaatscafés

Zoals in het eerste hoofdstuk al kort is besproken, is op steeds meer begraafplaatsen in Nederland horeca te vinden. Dit kan variëren van restaurant-achtige ondernemingen, zoals Café Roosenburgh in Amsterdam tot het Theehuis op de Noorderbegraafplaats in Leeuwarden. Ondanks de grote verschillen lijken deze ondernemingen een aantal kenmerken te delen. Ik generaliseer hier al deze begraafplaatscafés bewust, aangezien het binnen de kaders van deze thesis niet mogelijk is alle soorten begraafplaatscafés te bezoeken en onderzoeken. Ik ben mij ervan bewust dat er begraafplaatscafés zijn of kunnen ontstaan die wellicht niet aan onderstaande kenmerken voldoen. Om toch een algemeen beeld te creëren van deze cafés zijn de volgende kenmerken gevonden waaraan vooralsnog de tot nu toe onderzochte begraafplaatscafés aan lijken te voldoen. Voor deze kenmerken is gekozen door de websites van een aantal begraafplaatscafés te bezoeken en na een aantal bezoeken van begraafplaatscafés in Nederland:

Figuur 3

Kenmerk	Uitleg
Vrijwilligers	Het café runt op vrijwilligers, die vaak niet alleen cateren maar ook getraind zijn in het bieden van een luisterend oor.
Semi-publiek	Mensen die sociaal contact zoeken kunnen dit vinden, maar privacy wordt ook gerespecteerd.
Multifunctioneel	Begraafplaatscafés hebben meerdere functies (ontmoetingsplek, evenementenplaats, rouwverwerking, buurthuis etc.)

Ook deze kenmerken zullen in de volgende alinea's worden verhelderd. En ook voor de begraafplaatscafés geldt dat er formele eisen zijn waaraan zij moeten doen, zoals dat ze altijd op de begraafplaats staan en dat zij thematisch gezien duidelijk te linken zijn aan de begraafplaats. Deze kenmerken heb ik bewust niet in de lijst gezet, omdat ik opnieuw probeer te beperken tot de functie van de ruimte, en de mensen daarin.

Allereerst is er dus het kenmerk “voornamelijk door vrijwilligers”. De meeste begraafplaatscafés die ik ben tegengekomen worden gerund door vrijwilligers. Dit voornamelijk ook omdat het bestuur van de begraafplaats vaak niet verbonden is aan het initiatief voor een café of theehuis. Zo ook het Theehuis Veldheim aan Rhijnhof Leiden, waar elke maand een Nabestaandencafé wordt georganiseerd. Ook op de website van Theehuis Selwerderhof Groningen wordt kenbaar gemaakt dat vrijwilligers een luisterend oor bieden: “Misschien wilt u even op uzelf zijn of juist wat praten. Theehuis vrijwilligers bieden een luisterend oor als u dat wilt”.⁷⁷ Dit ‘luisterend oor’ is een terugkerend begrip op vrijwel alle begraafplaatscafés in Nederland. Hierdoor lijkt het haast alsof de vrijwilligers die werken in het begraafplaatscafé een rol hebben als geestelijk verzorger; zij zijn er om de (soms rouwende) bezoekers steun te kunnen bieden. Hierover zal meer worden uitgeweid in de komende hoofdstukken.

Het tweede kenmerk van begraafplaatscafés is dat het een semi-publieke ruimte betreft. De cafés zijn allemaal publiekelijk toegankelijk, maar wegens dat ze gesitueerd zijn op een

⁷⁷<https://www.theehuiselwerderhof.nl/> , Theehuis Selwerderhof, 26 april 2020.

begraafplaats zit er een soort ongeschreven regel aan vast dat het voornamelijk bedoeld is voor bezoekers van de begraafplaats. Dit sluit aan op de soort ruimte die de begraafplaats zelf ook is; semi-publiek. Beiden ruimten zijn voor iedereen toegankelijk, maar zijn verbonden aan gedragsnormen en ongeschreven regels. Het verschil tussen de begraafplaats en het begraafplaatscafé is echter dat de begraafplaats zelf meestal al langer bestaat dan het café. Hierdoor is het voor bezoekers van de begraafplaats vaak duidelijk hoe men zich er hoort te gedragen, terwijl dit voor het café veelal nog aftastend gebeurt. Een voorbeeld was mijn bezoek aan Theehuis Selwerderhof Groningen, waar een vaste groep bezoekers aan een grote tafel aanwezig was. Dit waren voornamelijk ouderen (70+) die hartelijk aan het praten waren over alledaagse onderwerpen. Als nieuwe, jongere bezoeker van het Theehuis was het niet duidelijk welke sfeer er in het theehuis werd verwacht. Waar de vaste bezoekers vrolijk overkwamen, werd mij door vrijwilligers verteld dat ik altijd bij hen terecht kon om te praten als ik het ergens moeilijk mee had. De paradox tussen de vrolijke bezoekers en de gelaten vrijwilligers maakten de sfeer in het café bijzonder ingewikkeld om aan te voelen. In de komende hoofdstukken zal dit meer aan de orde komen wanneer dit ook in de interviews naar voren is gekomen.

Het laatste kenmerk is multifunctionaliteit. Net als de begraafplaats heeft ook het begraafplaatscafé meerdere functies. Zo is het een ruimte waar bezoekers elkaar kunnen ontmoeten. Zowel vaste bezoekers als nieuwe bezoekers komen elkaar in de vaak relatief kleine ruimten tegen; dit zorgt voor korte ontmoetingen. Verder organiseren de begraafplaatscafés vaak evenementen. Zo viert Theelicht Orthen op begraafplaats Orthen in Den Bosch Wereldlichtjesdag jaarlijks, evenals Theehuis Noorderbegraafplaats in Leeuwarden.⁷⁸ Ook is het begraafplaatscafé een ruimte waar plaats is voor bezinning over de dood en rouwverwerking. Dit wordt op de webiste van het Theehuis Sneek onder andere genoemd wanneer het gaat om het doel van het theehuis: “Ons doel is het creëren van een gemoedelijke omgeving waar bezoekers contact kunnen hebben met de vrijwilligers en/of lotgenoten.”⁷⁹ Ook wordt op veel van de websites aangegeven dat er literatuur beschikbaar is in het begraafplaatscafé over rouwverwerking en verdriet, die soms zelfs aanwezig is voor kinderen. Dit kenmerk brengt ook, net zoals op de begraafplaats zelf, conflicten met zich mee. Omdat er nog onduidelijkheid heerst over de bestemming van het begraafplaatscafé en het beoogde doel is het in veel gevallen nog onduidelijk welk gedrag passend is in de cafés. Hierover volgt meer in het volgende hoofdstuk.

⁷⁸<http://www.theelichtorthen.nl/ons-laatste-nieuws/>, ‘Ons laatste nieuws’, 17 mei 2020.

⁷⁹<http://www.hetthehuissneek.nl/>, 17 mei 2020.

Opsommend is het dus duidelijk dat in Nederland steeds vaker een horecagelegenheid op het toneel verschijnt op begraafplaatsen. De rol van deze cafés is vooralsnog ingewikkeld, voornamelijk omdat de cafés nieuw zijn en men nog niet goed weet welke gedragingen passend zijn in de cafés zelf. Dit komt vooral omdat de cafés aan de ene kant een ruimte zijn voor ontmoetingen en een horecagelegenheid zijn, maar aan de andere kant ook onlosmakelijk verbonden zijn aan de respectvolle sfeer die heerst op de begraafplaats. Deze relatie tussen ontmoetingsplek en rouwverwerkingsplek zorgt voor de nodige conflicten, net zoals op de begraafplaats zelf. Doordat begraven steeds vaker plaats moet maken voor cremieren wanneer het aankomt op lijkbestemming zijn zowel begraafplaatsen als begraafplaatscafés onderhevig aan modernisering. Door evenementen te organiseren als Wereldlichtjesdag en Allerzielen, of bijvoorbeeld concerten te geven op de begraafplaats, proberen zowel de begraafplaats als haar café mee te gaan met de tijd. In het volgende hoofdstuk zal worden uitgelegd hoe het eigen veldwerk tot stand is gekomen en op welke manier onderzoek is gedaan naar de casus van het Theehuis op de Noorderbegraafplaats in Leeuwarden.

Methodologie

4.1 Inleiding

Om antwoord te geven op de onderzoeksvraag, verbindt dit scriptieonderzoek de theorie over sacralisering met een casus. Casussen zijn doorgaans zeer specifieke situaties die gebruikt worden om brede theorieën in een context te kunnen plaatsen. Onderzoekresultaten die voortkomen uit deze casussen worden bekeken vanuit een breder perspectief, door de zogeheten ‘bottom-up’ strategie.⁸⁰ Hierdoor kunnen kleine casussen veel betekenen voor grotere theorieën. Om een casus waardevol te laten zijn is het noodzakelijk een duidelijke methodologie te creëren zodat er duidelijkheid ontstaat over het gedane onderzoek. Dit is waarom in deze scriptie is gekozen voor een methodologie-hoofdstuk, waarin duidelijk uitgelegd zal worden welke stappen zijn gezet tijdens het uitvoeren van dit onderzoek.

Voor deze thesis is gekozen voor de casus van de Noorderbegraafplaats en haar theehuis. Hiervoor is gekozen om een aantal redenen. Allereerst is de Noorderbegraafplaats een gemeentelijke begraafplaats in Nederland, wat betekent dat de autoriteit van deze begraafplaats in principe handelt vanuit een seculier standpunt. Verder is de Noorderbegraafplaats niet een grote maar ook niet een zeer kleine begraafplaats, maar in het noorden van Nederland is het een vrij grote begraafplaats. De begraafplaats herbergt verschillende soldaten uit de Tweede Wereldoorlog, waaronder ook een aantal die oorspronkelijk uit het buitenland afkomstig waren. Hierdoor komen soms ook bezoekers vanuit het buitenland de begraafplaats bezoeken.⁸¹ Het theehuis op de Noorderbegraafplaats is ontstaan vanuit een aparte stichting die losstaat van de gemeente, waardoor er een interessante balans is ontstaan tussen de gemeente en de Stichting Theehuizen Nederland.⁸² In de praktijk lijken beiden partijen weinig met elkaar te maken te hebben; op dagelijkse basis is er weinig contact tussen de gemeente en de stichting. Als laatste punt is het zo dat de toegang tot het werkveld op deze locatie zeer bevorderlijk verliep, waardoor onderzoek doen op deze locatie goed kon worden uitgevoerd.

Voor het eigen onderzoek is gekozen voor kwalitatieve onderzoeksmethoden in plaats van kwantitatieve methoden. Hier is voor gekozen omdat dit onderzoek zich richt op de manier

⁸⁰Monique Hennink, Inge Hutter en Ajay Bailey, *Qualitative Research Methods* (Londen: SAGE Publications, 2011).

⁸¹<https://www.dodenakkers.nl/artikelen-overzicht/begraafplaatsen/fryslan/leeuwardennoord.html> , ‘Leeuwarden Noord’, 15 mei 2020.

⁸²<https://www.theehuisleeuwarden.nl/> , 15 mei 2020.

waarop het proces van sacralisering in zijn werk gaat. Bij kwalitatief onderzoek wordt gefocust op de vraag ‘waarom’ een proces plaatsvindt. In dit geval was dit toepasbaar op het proces van sacralisering op de begraafplaats en haar café. Met kwalitatief onderzoek is er over het algemeen minder verzamelde data qua aantallen, maar de data wordt intensiever en diepgaander geanalyseerd.⁸³ Dit hoofdstuk is geheel geweid aan de methoden die gebruikt zijn in het eigen onderzoek. Hier is voor gekozen omdat het van belang is transparant te zijn wanneer het aankomt op kwalitatief onderzoek. Komende paragrafen zullen dan ook ingaan op de onderzoeks-context, gegevensverzameling en de data-analyse. Per onderdeel zal diep worden ingegaan op de manier van onderzoek doen. Dit zal voornamelijk worden gedaan aan de hand van het boek *Qualitative Research Methods* van Monique Hennink, Inge Hutter en Ajay Bailey. Dit is een duidelijke handleiding op het gebied van kwalitatief onderzoek voor sociale wetenschappen, waarin zij een overzicht geven van het belang van een sterke methodologie.⁸⁴ In de laatste paragraaf wordt een conclusie gegeven van de methodologie.

4.2 Onderzoeks-context

Om een goed beeld te krijgen van de manier waarop sacralisering plaatsvindt op gemeentelijke begraafplaatsen en haar cafés was het allereerst belangrijk hiervoor een goede casus te vinden. Dit begon met online zoeken naar gemeentelijke begraafplaatsen in Nederland die beschikken over een begraafplaatscafé. Hiervan bleek een aantal in een gebied te liggen waar ik qua vervoer gemakkelijk frequent naartoe zou kunnen reizen. Dit is van belang, aangezien het anders niet mogelijk zou zijn vaker langs te gaan voor onderzoek. Uiteindelijk bleef een aantal begraafplaatsen over; de Noorderbegraafplaats bleek uiteindelijk het meest responsief en bereid mee te werken aan dit onderzoek. De Noorderbegraafplaats ligt in het noordwesten van de stad Leeuwarden en is gebouwd in 1919 ter ontlasting van een oudere begraafplaats aan de Spanjaardlaan.⁸⁵ Het theehuis is hier in 2011 ontstaan op initiatief van een begrafenisondernemer en iemand vanuit het theehuis op Selwerderhof in Groningen.⁸⁶ Het Theehuis is gebouwd in het oude ‘lijkenhuisje’ van de Noorderbegraafplaats, en is een kleine kamer met een aantal tafels en stoelen voor twee personen, en in het midden een grote tafel met

⁸³Monique Hennink, Inge Hutter en Ajay Bailey, *Qualitative Research Methods* (Londen: SAGE Publications, 2011), p. 16.

⁸⁴Ibid, p. 274-275.

⁸⁵<https://www.dodenakkers.nl/artikelen-overzicht/begraafplaatsen/fryslan/leeuwardennoord.html> , ‘Leeuwarden Noord’, 20 mei 2020.

⁸⁶Interview Daphne, vraag 3.

meerdere stoelen. Verder werken er in het theehuis een aantal vrijwilligers die elkaar afwisselen. Er heerst een gemoedelijke sfeer, met onder andere bloemen, sfeervolle lampen en kunst aan de muur.

In 2019 ben ik tweemaal langs geweest bij het Theehuis, voor interviews en om te observeren. Hierna werd het onderzoek onderbroken wegens persoonlijke omstandigheden vanuit mijzelf, waarna het onderzoek werd opgepakt in 2020. Het contact via de e-mail was met de twee coördinatoren van het Theehuis. Zij hebben mij met mensen in contact gebracht die bereid waren aan het onderzoek mee te werken. Wegens de uitbraak van het COVID-19 virus was ik vervolgens niet in staat fysiek veldwerk uit te voeren in het Theehuis of op de Noorderbegraafplaats. In de volgende paragraaf zal hier verder op worden ingegaan. Via de coördinatoren heb ik vervolgens zeven participanten gevonden die bereid waren mee te werken aan het onderzoek. Zeven van de participanten zijn verbonden aan het theehuis als vrijwilliger, en één is de manager van de Noorderbegraafplaats vanuit de Gemeente Leeuwarden. De leeftijden van de participanten loopt uiteen van 48 tot 78 jaar. Normaliter zou ik ook onderzoek hebben willen doen naar de bezoekers van het Theehuis en de Noorderbegraafplaats, maar wegens het COVID-19 virus ben ik hier niet meer toe in staat geweest. Voor de vrijwilligers van het Theehuis is gekozen omdat zij dagelijks te maken hebben met het reilen en zeilen van het theehuis. Voor de manager van de Noorderbegraafplaats is gekozen omdat hij meer kan vertellen over de beleidsmatige kant van de begraafplaats en haar café, en om vanuit een andere hoek ervaringen te horen over de functies van de begraafplaats en haar café. Vier van de vrijwilligers is vrouw, twee zijn er man en de manager van de begraafplaats is ook een man.

Wanneer het aankomt op de ethische aspecten van het onderzoek is rekening gehouden met een aantal zaken. Allereest wie er van het onderzoek kan profiteren. Uiteraard is dit onderzoek nuttig voor de academische wereld, maar daarnaast ook voor de vrijwilligers en management van het theehuis en de Noorderbegraafplaats. Dit onderzoek geeft aandacht aan het bestaan en in stand komen van initiatieven zoals het Theehuis Noorderbegraafplaats, en hierdoor kan academisch onderzoek wellicht ook vaker plaatsvinden binnen andere casussen. Verder is rekening gehouden met de gerechtigheid van het onderzoek. Aangezien het Theehuis zeer kleinschalig is opgezet valt een onderzoeker al snel op. Om die reden leek het mij nuttiger vooraf te vertellen wat mijn intenties waren en ben ik zeer open geweest over mijn onderzoek. Dit maakte dat de vrijwilligers openheid hadden over het onderzoek, en zeer bereid mee te werken. Qua werving van participanten in het onderzoek is contact opgenomen met de coördinatoren van het Theehuis, die vervolgens in hun groep van vrijwilligers participanten hebben gevonden die bereid waren mee te werken. Vervolgens zijn deze participanten via de e-

mail benaderd met de vraag of zij wilden bevestigen in een reactie dat zij mee willen werken. Dit is gebeurd, waarna de interviews zijn toegestuurd. Verder zijn alle namen geanonimiseerd door pseudoniemen te gebruiken in deze scriptie. De namen die genoemd worden door de scriptie heen zijn dan ook niet de originele namen van de participanten. Aangezien de meeste participanten aangaven niet sterk te zijn op het gebied van technologie als Skype of videobellen is besloten de interviews deels via een Word-document en deels via de telefoon af te nemen. Dit bleek voor de meeste vrijwilligers goed te werken. Verder is ook aangegeven dat de gegevens uit de interviews puur voor dit scriptieonderzoek zou worden gebruikt, of eventueel voor academische artikelen en/of blogs. Hier is iedereen mee akkoord gegaan.

4.3. Dataverzameling en analyse.

Qua onderzoeksmethode is gekozen voor diepgaande interviews met de participanten. Oorspronkelijk was het zo dat meerdere methodes zouden worden gecombineerd, een zogeheten ‘mixed methods’ aanpak. Ik wou graag diepgaande interviews houden met de medewerkers van het Theehuis, korte interviews houden met bezoekers van het Theehuis en de Noorderbegraafplaats en observeren op de begraafplaats en haar café. Helaas was dit wegens het COVID-19 virus, dat uitbrak in maart 2020 en vooralsnog nog niet is verdwenen, niet meer mogelijk. Het was op het gebied van gezondheidsrisico’s niet mogelijk fysiek aanwezig te zijn op de begraafplaats, en het Theehuis is vooralsnog gesloten. Om toch onderzoek te kunnen doen, heb ik uiteindelijk besloten interviews uit te typen in een Word-bestand en deze gestuurd via de e-mail naar de participanten. Er is gekozen dit via de mail te doen omdat de meerderheid van de participanten aangaf liever niet via Skype of andere virtuele manieren een interview te doen. Gesprekken via de telefoon zouden niet kunnen worden opgenomen, waardoor de data uit de interviews minder gevalideerd zouden zijn. Deze interviews zijn vervolgens ingevuld weer teruggezonden via de e-mail naar mij, waarna de interviews zijn gecodeerd. Dit waren in totaal zeven interviews. Op basis van de informatie uit de interviews is vervolgens in hoofdstuk vijf een voorlopige conclusie getrokken. Alle participanten hebben e-mails teruggezonden waarin zij officieel bevestigen mee te willen werken aan het onderzoek. Het was zeer waardevol geweest om ook de kant van de bezoekers mee te kunnen nemen in het onderzoek, om zo nog meer perspectieven mee te kunnen nemen. Ook was het zeer nuttig geweest om te kunnen observeren in het Theehuis en op de Noorderbegraafplaats, zodat ook de korte ontmoetingen en conversaties tussen bezoekers en vrijwilligers meegenomen konden worden. Helaas was dit

wegens de COVID-19 situatie dus niet haalbaar. Voor verder onderzoek in de toekomst zou dit een eerste stap kunnen zijn.

Voor het coderen van de interviews is gekozen de kenmerken van sacralisering, gemeentelijke begraafplaatsen en begraafplaatscafés als deductieve codes. Dit zijn de codes die vanuit de onderzoeker zelf vooraf zijn uitgezocht om terug te zoeken in de interviews.⁸⁷ Verder is een aantal inductieve codes gevonden die vanuit de interviews duidelijk zijn geworden, zoals bijvoorbeeld *autoriteit/financiën*, *luisterend oor* en *evenementen*. De interviews zijn tot stand gekomen door de literatuur uit de voorgaande hoofdstukken te combineren met de interview-instructies uit het boek *Qualitative Research Methods*. Bij het uitschrijven van de interviews is rekening gehouden met de hoofdvraag van deze scriptie, waarbij sommige vragen zeer to-the-point zijn. Dit is bewust gedaan omdat onderwerpen als spiritualiteit en religiositeit sowieso al vaak aan de orde komen in het Theehuis en op de begraafplaats. Om nuttige informatie uit de interviews te kunnen halen was het nodig hier duidelijke vragen over te stellen, ook omdat subtiele manieren van vragen per e-mail niet kunnen worden getraceerd. De interviews zijn niet getranscribeerd, aangezien ik ze via de computer al ingevuld ontving. Wel hebben er in twee gevallen vervolggesprekken plaatsgevonden via de telefoon, ter verduidelijking of extra uitleg van de ingevulde interviews. Deze opmerkingen zijn op papier door mij opgeschreven en verwerkt in de resultaten van de interviews.

De data uit de interviews is vervolgens, zoals eerder genoemd werd, gecodeerd en deze codes zijn opgeslagen in een codeboek zodat deze makkelijk terug te vinden zouden zijn. Het coderen is gedaan in de Word-bestanden van de interviews door met kleuren te markeren en opmerkingen in de kantlijn te zetten met de codes. De codes zijn gevonden door de interviews met elkaar te vergelijken en terugkerende thema's als code op te slaan. Vervolgens zijn de codes vergeleken met de theorie van de eerste hoofdstukken van de thesis. Hiervoor is dan ook gekozen voor de zogeheten 'grounded theory' aanpak, waarbij bestaande wetenschappelijke informatie wordt gekoppeld aan de casus.⁸⁸ Op deze manier kan worden meegenomen wat er qua onderzoek al is verteld, en tegelijkertijd ook nieuwe informatie worden toegevoegd. De codes en informatie zijn vervolgens vergeleken met de bevindingen van wetenschappers als Sophie-Gillat Ray en Katie McClymont om te zien welke overeenkomsten er zijn tussen de bevindingen en welke verschillen. Vervolgens is het vijfde hoofdstuk geschreven, waarbij de bevindingen van de interviews gekoppeld zijn aan de bestaande theorie. Ook wordt in dit

⁸⁷Monique Hennink, Inge Hutter en Ajay Bailey, *Qualitative Research Methods* (Londen: SAGE Publications, 2011) p. 218.

⁸⁸Ibid., p. 207.

hoofdstuk duidelijk gemaakt waar de kenmerken van het proces van sacralisering raakvlakken hebben met de data uit de interviews.

4.4. Conclusie

Opsommend is het onderzoek naar het theehuis op de Noorderbegraafplaats niet gelopen zoals vooraf gepland was. Dit is in elk onderzoek uiteraard tot op zekere hoogte het geval. Echter, de tussenkomst van het COVID-19 virus en alle aanpassingen in het dagelijks leven die dit met zich meebracht hebben voor dit specifieke onderzoek veel roet in het eten gegooid. Graag had ik meer data willen verzamelen van verschillende perspectieven, waardoor de data en de conclusies in deze scriptie meer validatie zouden hebben. Echter, de diepgaande interviews via de e-mail bevatten al veel informatie over de manier waarop vrijwilligers aankijken tegen de functies en doelstellingen van het theehuis en de begraafplaats. In de toekomst zou het zeer waardevol zijn om meer onderzoeksmethoden toe te passen op de begraafplaatscafés in Nederland. Dit zou allereerst een vollediger overzicht kunnen bieden van de verscheidenheid aan begraafplaatscafés, en het zou inzicht kunnen bieden in de manier waarop de begraafplaatswereld omgaat met de dood in de 21ste eeuw.

In het volgende hoofdstuk is een verbinding gemaakt tussen de verzamelde gegevens uit de interviews en de theorie uit de eerste hoofdstukken. Eerst zal een kort overzicht worden gegeven van de theorie die besproken is in de eerste hoofdstukken, waarna deze gelinkt zullen worden aan deze theorie. Vervolgens zal er worden ingegaan op de kenmerken van het proces van sacralisering, en hoe dezen kunnen worden toegepast op de data uit de interviews. Hierna is een paragraaf geweid aan de manier waarop deze casus inzicht biedt in grotere theorieën op basis van een ‘bottom-up’ aanpak. Tot slot zal een conclusie volgen waarin antwoord wordt gegeven op de hoofdvraag van deze thesis.

Sacralisering op de Noorderbegraafplaats

5.1. Inleiding

In dit hoofdstuk zullen de resultaten uit de interviews worden gekoppeld aan de bestaande theorieën en concepten die besproken zijn in de eerste hoofdstukken. Om antwoord te kunnen geven op de hoofdvraag van deze scriptie is het van belang in te gaan op het proces van sacralisering zoals besproken in hoofdstuk 2. De hoofdvraag van deze scriptie luidde: Op welke manieren komt sacralisering tot uiting op de gemeentelijke begraafplaats en haar café in Nederland? Om hier antwoord op te geven worden de interviews geanalyseerd op basis van de kenmerken van sacralisering: 1) Gedragsnormen 2) Context-gebonden 3) Experiëntieel. (figuur 1). In de volgende paragrafen zullen deze drie kenmerken apart worden aangehaald en verbonden aan de data uit de interviews. Er wordt telkens besproken of en op welke manieren de begraafplaats en het begraafplaatscafé aan deze eisen voldoen, en zich dus wel of niet lenen voor het proces van sacralisering. De laatste paragraaf van dit hoofdstuk zal ingaan op de manier waarop deze data bij kan dragen aan toekomstig onderzoek naar sacraliseringsprocessen in Nederland.

5.2. Gedragsnormen

Het eerste kenmerk van sacralisering is het bestaan van specifieke *gedragsnormen*. Dit houdt in dat men zich op een bepaalde manier gedraagt in de ruimte; een manier die anders is dan gewoonlijk. Een voorbeeld is het afzetten van hoofddeksels in een kerk. De scheidingslijn tussen aards/profaan en sacraal komt onder andere terug in het ‘bijzondere’ gedrag dat men vertoont in relatie tot het sacrale; er gelden ander soort regels dan in aardse ruimten.

Wanneer dit wordt gekoppeld aan de begraafplaats en het begraafplaatscafé kunnen specifieke gedragsnormen ook worden herkend. Dit kan slaan op zowel geschreven als ongeschreven gedragsregels, en de manier waarop ‘men zich hoort te gedragen’. Dit wordt door Julie Rugg ook aangehaald: “Veel van dit respect berust grotendeels op het feit dat de plek functioneert als een context voor rouw, en het zijn de rouwenden die beschermd moeten worden tegen ongepaste activiteiten. Dus, gedrag op de begraafplaats kan onderworpen zijn aan een

aantal regulaties, zoals het verbieden van balspellen of harde muziek (Strange, 2000)”.⁸⁹ Rugg koppelt de gedragsnormen aan ‘respect’, iets dat ook naar voren komt in de resultaten uit de interviews. Respectvol gedrag op de begraafplaats is meestal een gegeven, aangezien men beaamt dat respectvol moet worden omgegaan met de overledenen en de nabestaanden die rouwen.

Ook in de resultaten van de interviews wordt dit idee van een ‘bijzondere’ en ‘respectvolle’ plaats aangehaald door de vrijwilligers en de manager van de begraafplaats. Zo vertelt de manager dat *“rust, begrip voor elkaar, respect voor de graven”*, de ongeschreven gedragsregels zijn waar men zich aan dient te houden op de begraafplaats.⁹⁰ Respect kan dus verbonden worden aan het sacrale. Dit komt voornamelijk omdat het sacrale voor veel mensen te maken heeft met persoonlijke ervaringen met het transcendente en met menselijke waardigheid. Ook vertelt de begraafplaatsmanager:

*“Het hoeft niet altijd de dode te zijn die hier ligt, maar ook de overledenen die elders begraven of eventueel gecremeerd zijn en op een plek zoals een begraafplaats in de herinnering boven komt. Een begraafplaats is meer een plek van bezinning dan een openbaar park. Bezoekers gedragen zich gepast om geen andere bezoekers te storen.”*⁹¹ (Anton, manager Noorderbegraafplaats, man, 58 jaar).

Ook hier wordt het ‘gepaste’ gedrag genoemd voor op de begraafplaats, en dit wordt gecontrasteerd met een openbaar park. Dat zulk gedrag niet vanzelfsprekend is komt later in het interview naar voren, wanneer de manager vertelt dat de begraafplaats ook een ‘*populaire Pokémonstop*’ is, wat duidt op de multifunctionaliteit van de begraafplaats en de spanningen die dat met zich meebrengt. Jongeren komen dus langs om met de Pokémon Go-app te zoeken naar Pokémon, wat niets te maken heeft met de begraafplaats als ruimte voor de overledenen en naasten. Hier kan worden genoemd dat het gedrag op de begraafplaats ook te maken heeft met de leeftijd van de bezoekers. Al eerder in deze scriptie werd aangegeven dat veel conflicten

⁸⁹Julie Rugg, “Defining the Place of Burial: What makes a Cemetery a Cemetery?”, *Mortality*5 (2000) 259-275, p. 264. Eigen vertaling uit het Engels, origineel: “Much of this respect rests largely on the fact that the site acts as a context for grief, and it is the bereaved that need to be protected from inappropriate activity. Thus, behaviour in cemeteries can be subject to a number of regulations, banning for example ball games or loud music (Strange, 2000).

⁹⁰Interview Anton, vraag 12.

⁹¹Ibid, vraag 10.

qua gedrag gelinkt wordt aan ‘jongeren’ die respectloos gedrag zouden vertonen.⁹² Belangrijk om hier te noemen is dat dit kan duiden op een verandering in ‘gepast gedrag’ door de generaties heen. Jongere generaties zullen wellicht op een andere manier met de dood en begraafplaatsen omgaan dan oudere generaties, en het is goed mogelijk dat dit uiteindelijk voor een nieuwe ‘norm’ gaat zorgen qua gedragsnormen op de begraafplaats. Ook kan dit slaan op stereotypering waarbij jongeren worden gezien als een homogene groep die wordt verbonden aan losbandig gedrag. Jongeren horen in dat geval volgens de oudere generaties (nog) niet op de begraafplaats thuis. Al met al blijkt dat er specifieke gedragsregels gelden, zowel geschreven als ongeschreven, op de gemeentelijke begraafplaats.

Of de gedragsnormen in het Theehuis op de Noorderbegraafplaats ook zo duidelijk aanwezig zijn is een ingewikkelder vraag. Aan de ene kant zijn veel vrijwilligers het eens met het idee dat het theehuis toch vooral een gezellige plaats zou moeten zijn. Aan de andere kant blijkt wel dat veel vrijwilligers het gedrag dat gehanteerd wordt in het Theehuis als ‘anders’ omschrijven dan gedrag in een regulier buurthuis of normaal café. Zo vinden geïnterviewden Beatrice en Charlotte dat het theehuis geen buurthuis is omdat er specifiek geen spelletjes worden gespeeld en dat er “geen jonge mensen” komen.⁹³ Beatrice voegt hier het volgende aan toe:

“De belangrijkste verschillen tussen een buurthuis en ons Theehuis is toch echt de relatie met de begraafplaats. Hier komen geen jonge mensen, geen biljarters en geen mensen die even een biertje komen drinken. Dus geen commercieel bedrijfje met o.a. Kaartclubjes enz.”

(Beatrice, vrijwilliger, vrouw, 78 jaar).

Ook hier wordt de connectie gemaakt tussen jongeren en het niet houden aan de gedragsnormen van het Theehuis. Ook gezellige activiteiten lijken het te moeten ontgelden wanneer het aankomt op de gedragsnormen van het Theehuis. Een enkeling vindt de vergelijking met een buurthuis wel op zijn plek. Voorzitter van Stichting Theehuis Leeuwarden Frans vindt dat het theehuis wel lijkt op een buurthuis, maar wel een bijzondere:

⁹²Bel Deering, “From Anti-Social Behaviour to X-rated: Exploring Social Diversity and Conflict in the Cemetery”, in. *Deathscapes: Spaces for Death, Dying, Mourning and Remembrance*, ed. Avril Maddrell en James Sidaway (Farnham: Ashgate, 2010) 76-93

⁹³Interview Beatrice, vraag 9.

“Een rustige omgeving, geen andere activiteiten, niet alleen maar gezelligheid.”

(Frans, voorzitter Stichting Theehuis Leeuwarden, man, 70 jaar).⁹⁴

Gastvrouw van het Theehuis Gerda noemt dat zij het kwalijk vindt dat het Theehuis inderdaad steeds meer lijkt op een buurthuis, wanneer gevraagd wordt wat zij graag anders zou zien in het Theehuis:

“Dat het geen buurthuis meer lijkt. Zoals eerder aangegeven wordt het theehuis soms door vaste gasten gezien als een plek waar zij terecht kunnen voor een kop koffie en een gezellig samenkomen. Het theehuis is echter wel een plek voor bezoekers van de begraafplaats, en hierdoor lijkt dit te veranderen.”⁹⁵

(Gerda, gastvrouw, vrouw, 75 jaar).

De voorzitter van Stichting Theehuis Leeuwarden uit zorgen over de onduidelijkheid over het beoogde gedrag in het Theehuis. Hierbij verwijst hij voornamelijk naar de wisselende reacties van de vrijwilligers over de sfeer die zou moeten heersen in het Theehuis. Hij stelt:

“Het gaat ook om enkel een bezoek aan het Theehuis als ontmoetingsplaats. Er zijn dagelijkse gasten en groepjes mensen die op een vaste tijd langskomen. Het gaat dan vooral om het sociale contact. Een terugkerend punt van discussie binnen het bestuur is hoe het evenwicht te bewaren tussen sociale ontmoetingsplaats en plaats voor reflectie.”⁹⁶

(Frans, voorzitter van Stichting Theehuis Leeuwarden, man, 70 jaar).

Aangezien het Theehuis een publieke ruimte is, is het beschikbaar voor alle bezoekers. Er zijn frequente bezoekers van het Theehuis die alleen langskomen voor het sociale contact en niet per se in hun bezoek combineren met een bezoek aan de Noorderbegraafplaats. Het bovengenoemde conflict kan een aantal oorzaken hebben. Allereerst bestaat het Theehuis nog niet zo lang als de Noorderbegraafplaats, waardoor er nog geen duidelijkheid is op het gebied van het gedrag dat er van bezoekers wordt verwacht. Ook kan een reden zijn dat de functies van

⁹⁴Interview Frans, vraag 9.

⁹⁵Interview Gerda, vraag 15.

⁹⁶Interview Frans, vraag 8.

het Theehuis nog niet duidelijk zijn gesteld, dus de multifunctionaliteit van de ruimte komt alleen tot uiting via het conflict over de bezoekers.

Al met al blijkt dat de gedragsnormen die bij het proces van sacralisering horen ook terug te vinden zijn in de ruimte van de begraafplaats en het café. Dit kenmerk is dan ook prominent aanwezig in de theorie alsook in de resultaten van de interviews. Dit betekent echter niet dat alle ruimten die specifieke gedragsnormen hanteren ook direct aan sacralisering onderhevig zijn. De meeste sacrale ruimten zijn dan ook niet slechts sacraal, maar hebben meerdere functies. Zoals Lily Kong omschrijft: “Ook al is het sacrale vaak geconstrueerd en krijgt het betekenis door in tegenstelling te staan tot het seculiere, zijn plaatsen vaak multivalent, en hebben erkenning nodig van gelijktijdige, fluctuerende en conflicterende investeringen van sacrale en seculiere betekenissen op een bepaalde plek”.⁹⁷ Om erachter te komen of sacralisering van ruimte kan plaatsvinden op de begraafplaats en haar café is het dus noodzakelijk de conflicterende en fluctuerende kant van de ruimten mee te nemen. Zo is de begraafplaats voor de één meer een ruimte voor herinnering en identiteit waar het voor de ander juist een ruimte voor reflectie en bezinning kan zijn. Doordat betekenis aan ruimte wordt gegeven door bezoekers, is het per persoon afhankelijk of het voor hem of haar sacraal kan zijn. Het sacrale kenmerk is dus, zoals eerder aangegeven, niet een statisch concept maar een persoonsgebonden gegeven dat *toegekend* wordt. Hierdoor is het moeilijk elke ruimte afzonderlijk te onderzoeken op sacralisering; de mensen die sacraliteit *toekennen* zijn meer van belang om onderzoek naar te doen.

5.3. Context-gebonden

Zoals al eerder werd aangegeven in deze thesis, is sacraliteit *dynamisch* en dus verandert de sacraliteit van ruimte. Een ruimte kan van de een op de andere dag sacraal zijn, en ook net zo snel niet meer. Dit veranderende aspect van sacralisering wordt ook aangegeven door Lieke Wijnia: “Objecten, evenementen, personen, instituties, tradities etc. kunnen heilig verklaard worden op elk mogelijk moment. Dit gebeurt collectief als ook op individuele levels, en deze toekenningen kunnen veranderen in karakter door de tijd heen, belang winnend of juist

⁹⁷Lily Kong, “Mapping ‘New’ Geographies of Religion: Politics and Poetics in Modernity”, *Progress in Human Geography* 25 (2001) 211-233, p. 17. Eigen vertaling uit het Engels, origineel: “Even while the sacred is often constructed, and gathers meaning in opposition to the secular, place is often multivalent, and requires an acknowledgement of simultaneous, fluctuating and conflicting investment of sacred and secular meanings in any one site.”

verliezend”.⁹⁸ Deze veranderlijkheid van sacraliteit heeft ook te maken met het feit dat sacraliteit geen statisch begrip is, maar door mensen wordt *toegekend aan* een ruimte. Aangezien mensen veranderlijk zijn, is sacraliteit dit ook. Iets dat vroeger sacraal was hoeft dat nu niet meer per se te zijn.

Wanneer dit wordt gekoppeld aan de begraafplaats als ruimte is dit duidelijk terug te vinden, aldaar de functies en betekenissen van begraafplaatsen door de tijd heen veranderd zijn. Begraafplaatsen worden veelal ingezet als parken en er worden zelfs concerten gegeven. Ook kunstroutes, wandelroutes en hele toeristische fietsroutes langs begraafplaatsen zijn inmiddels van alledag. Deze veranderingen in betekenis en functie op de begraafplaats hebben te maken met de multifunctionaliteit van de ruimte, en hebben ook impact op de potentie tot sacralisering. Doordat de één de begraafplaats kan zien als een sacrale ruimte, en de ander het meer interpreteert als een soort park, is het zeer moeilijk sacraliteit als statisch concept te verbinden aan een concrete ruimte. Sacralisering is namelijk persoonsgebonden. Zo vertelt vrijwilliger Beatrice hierover:

“De begraafplaats is voor de één een spirituele plek, en voor de ander totaal niet. Ikzelf heb er wel wat mee”

(Beatrice, vrijwilliger, vrouw, 78 jaar).⁹⁹

Weer anderen geven aan dat de begraafplaats een plek is om rust te vinden. Geïnterviewde Gerda noemt

“Het fungeert ook wel als een mooi park, met de bomen en vogels”

(Gerda, gastvrouw, vrouw, 75 jaar).¹⁰⁰

De veranderende aard van de begraafplaats kan goed worden gelinkt aan de veranderende aard van sacralisering. Door de geschiedenis heen zijn tal van begraafplaatsen sacraliteit toegekend, binnen formeel religieuze contexten. Wanneer het proces van sacralisering binnen een formeel seculiere context wordt geplaatst, zou het goed mogelijk kunnen zijn dat sommigen de gemeentelijke begraafplaats persoonlijk ook sacraliteit toekennen, met name wegens het

⁹⁸Lieke Wijnia, “Religious Rituals as Festival Performances at Musica Sacra Maastricht”, *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek*29 (2013) 99-112, p. 108.

⁹⁹Interview Beatrice, vraag 13.

¹⁰⁰Interview Gerda, vraag 13.

respectvolle gedrag dat ermee gepaard gaat. De toekenning van sacraliteit aan een gemeentelijke begraafplaats kan ook te maken hebben met een gevoel van identiteit dat verbonden is aan de ruimte. In het boek *The Secret Cemetery* wordt onder andere genoemd dat “Het herdenkingsperceel drukt de gereconstrueerde identiteit van de overlevende en de overledene uit, net zoals hun voortdurende relatie”.¹⁰¹ Dit wordt bevestigd in het interview met Beatrice:

“Aan de grafstenen zie je vaak het verhaal erachter. Vooral in deze tijd.

Sommige stenen worden heel erg verwaarloosd, maar er zijn ook graven bij waarop iedere week verse bloemen staan en soms dagelijks een lichtje wordt aangestoken. Er zijn mensen bij die iedere dag dus even naar de begraafplaats gaan. Ze vinden daar toch wat troost.

Op een steen of herdenkingsteken staat de naam en dat is voor veel mensen een herinneringsplaats. Dat is het mooie aan een begraafplaats.”

(Beatrice, vrijwilliger, vrouw, 78 jaar).

Identiteit kan dus te maken hebben met het proces van sacralisering. Wanneer iemand op het gebied van identiteit zich verbonden voelt aan een ruimte zal het makkelijker zijn de ruimte sacraliteit toe te kennen. Dit geldt ook voor mensen die bijvoorbeeld een spirituele ervaring hebben gehad op de begraafplaats.

Wanneer het aankomt op de veranderende context is het Theehuis een uniek geval. Het Theehuis op de Noorderbegraafplaats in Leeuwarden bestaat nu net 10 jaar, waarin een aantal veranderingen heeft plaatsgevonden met betrekking tot de bestemming van het Theehuis en de activiteiten. Zo vertelt geïnterviewde B het volgende over de toenemende evenementen die het Theehuis organiseert:

“Door de jaren heen zijn we begonnen met herdenking Allerzielen op 2 november ieder jaar.

Vanaf het toegangshek tot rondom het Theehuis worden dan allemaal lichtjes geplaatst. Er wordt binnen een gedicht voorgelezen, muziek gemaakt en iedereen kan een lichtje aansteken en de naam van de overledene noemen.

Na afloop van de plechtigheid is er chocolademelk en gaan sommige mensen meteen naar huis, maar er wordt ook heel veel nagepraat.

¹⁰¹Doris Francis, Leonie Kellaher en Georgina Neophytou, *The Secret Cemetery* (Berg: Oxford 2005), p. 119. Eigen vertaling uit het Engels, origineel: “The memorial plot expresses the reconstructed identities of the survivor and the departed, as well as their ongoing relationship”.

Het is maar een kleine ruimte en het is november, dus gaan om die reden ook veel mensen snel weer naar huis.

*Ook op Wereldlichtjesdag 2e zondag in december hebben we een samenzijn om overleden kinderen of doodgeboren kindjes te herdenken.*¹⁰²

(Beatrice, vrijwilliger, vrouw, 78 jaar).

Dit wordt verder bevestigd door Gerda, die aangeeft dat er door de jaren heen steeds vaker evenementen worden georganiseerd voor de vaste bezoekers van het theehuis en de begraafplaats. Zij vindt dit een goed iets, aangezien dit mensen samenbrengt.¹⁰³ Dit zou kunnen duiden op een shift van individuele privé-gebruiken op de begraafplaats naar een meer gemeenschappelijke houding waarbij het samenkomen weer meer op de voorgrond komt te staan. Het veranderende kenmerk van sacralisering kan dus ook worden gekoppeld aan het begraafplaatscafé.

Concluderend kan worden gesteld dat ook op het gebied van de veranderbaarheid van betekenis en functie de gemeentelijke begraafplaats aan dit kenmerk voldoet. De begraafplaats heeft verschillende betekenissen en functies vanwege de multifunctionaliteit van de ruimte. Zo is het een natuurgebied, een plek voor bezinning, recreatiegebied en in dit geval dus zelfs een Pokémon Go-spot-gebied. Dat de begraafplaats en haar café worden gezien als ‘speciaal’ of ‘bijzondere’ ruimte is evident uit de resultaten van de interviews. Echter, dit betekent vooralsnog niet direct dat de ruimte ook sacraal is. Anders zou het betekenen dat alle ruimten die aan verandering onderhevig zijn en specifieke gedragsregels hanteren direct ook sacraal zijn. Dit is niet het geval. Omdat sacralisering een menselijk proces is, is het ook noodzakelijk het experiëntiële aspect mee te nemen wanneer dit proces wordt onderzocht. Hier zal de volgende paragraaf aan geweid zijn.

¹⁰²Interview Beatrice, vraag 7.

¹⁰³Interview Gerda, vraag 7.

5.4. Experiëntieel.

Het laatste kenmerk van sacralisering betreft het ‘*experiëntiële*’ karakter. Hiermee wordt bedoeld dat sacralisering een gevoelsmatige kant heeft die niet kan worden genegeerd. Dit hangt samen met het concept van *spiritualiteit*; het bekommeren van mensen om hun relatie met de kosmos.¹⁰⁴ In hoofdstuk 2 is al gesproken over de groeiende populariteit van spiritualiteit in West-Europese samenlevingen. Waar aan de ene kant religiositeit lijkt af te nemen, zijn cursussen in *mindfulness* nog nooit zo populair geweest. Ook ruimten kunnen spirituele gevoelens opwekken, zeker wanneer het gaat om de begraafplaats.

De dood is altijd al verbonden geweest met iets buiten de mens zelf om, voornamelijk omdat er zo weinig over bekend is of zal worden. Zoals Brenda Mallon uitlegt:

“In de dood, of reizen met iemand die stervende is, komen we oog in oog met onze sterfelijkheid. Wat gebeurt er na de dood? Wat is de betekenis van het leven? Waarom zijn we hier? Deze vragen leiden tot de verkenning van geloof, dat religieuze, filosofische of spirituele overpeinzingen met zich mee kan brengen (Pargament en Park 1997)”.¹⁰⁵

Aangezien de begraafplaats ten eerste een plaats is voor lijkbezorging, biedt deze plaats veel ruimte voor spiritualiteit en reflectie. Ook in *The Secret Cemetery* wordt dit beaamd: “[Wat we ontdekten was] dat voor de bezoekers van de begraafplaats deze plaatsen speciale, sacrale plaatsen zijn van persoonlijke, emotionele en spirituele terugwinning waar de verbrijzelde zelf weer ‘terug op zijn plek’ kan worden gezet”.¹⁰⁶ Doordat de begraafplaats verbonden is aan de dood komt er al snel een spirituele, gevoelsmatige kant bij kijken.

Dit kan ook worden herleid uit de interviews. Door de vraag letterlijk te stellen “Ziet u de begraafplaats als een bijzondere of spirituele plek?” kwam al duidelijk naar voren uit de interviews dat iedereen dit begrip anders interpreteert. Veel vrijwilligers geven aan dat zij snappen dat ‘iemand’ de begraafplaats wel spiritueel zou kunnen vinden, maar zij zelf veelal het niet zo zien. Beatrice vertelt hierover het volgende:

¹⁰⁴Mary N. MacDonald, “Spirituality”, in *Encyclopedia of Religion*, ed. Lindsey Jones (Detroit: Macmillan Reference USA, 2005), p. 8718. Eigen vertaling vanuit het Engels: Spirituality is the concern of human beings with their appropriate relationships to the cosmos.

¹⁰⁵Brenda Mallon, “Spirituality, Religion, Culture and Rituals”, in *Dying, Death, and Grief: Working with Adult Bereavement* (Los Angeles: SAGE, 2008) p.2.

¹⁰⁶Doris Francis, Leonie Kellaheer en Georgina Neophytou, *The Secret Cemetery* (Oxford: Berg, 2005), p. 3.

“De begraafplaats is voor de een een spirituele plek en voor de ander totaal niet! Ikzelf heb er wel wat mee.

*Mensen komen en mensen gaan! Soms heel jong en soms heel erg oud.
Aan de grafstenen zie je vaak het verhaal erachter. Vooral in deze tijd.
Sommige stenen worden heel erg verwaarloosd, maar er zijn ook graven bij waarop iedere week verse bloemen staan en soms dagelijks een lichtje wordt aangestoken. Er zijn mensen bij die iedere dag dus even naar de begraafplaats gaan. Ze vinden daar toch wat troost.*

Op een steen of herdenkingsteken staat de naam en dat is voor veel mensen een herinneringsplaats. Dat is het mooie aan een begraafplaats.”¹⁰⁷

(Beatrice, vrijwilliger, vrouw, 78 jaar).

Hier is het interessant hoe de grafstenen volgens Beatrice veel zeggen over hoe mensen omgaan met de dood, en met hun naasten. Ook verbindt zij het frequent bezoeken van de graven aan het vinden van troost. Geïnterviewde Gerda geeft aan dat zij het wel een rustgevende plaats vindt maar niet zozeer spiritueel:

“Het biedt tranquiliteit, wellicht niet zozeer spiritualiteit.”

(Gerda, gastvrouw, vrouw, 75 jaar).¹⁰⁸

Geïnterviewde Frans geeft aan zelf de begraafplaats niet te ervaren als een plaats voor spiritualiteit, maar ziet het wel als een bijzondere plaats:

“Begraafplaatsen zijn altijd bijzondere plekken. En ik begrijp dat begraafplaatsen ook als spirituele plekken kunnen worden ervaren. Maar met de manier waarop ik in het leven sta geldt dat voor mij niet. Wel is het een prima plek om over leven en dood na te denken en je, ook al heb je geen graf om te bezoeken, je voor een moment los te maken van de buitenwereld.”¹⁰⁹

(Frans, voorzitter Stichting Theehuis Leeuwarden, man, 70 jaar).

¹⁰⁷Interview Beatrice, vraag 13.

¹⁰⁸Interview Gerda, vraag 13.

¹⁰⁹Interview Frans, vraag 13.

Wanneer ‘spiritualiteit’ echter geïnterpreteerd wordt als de relatie met iets buiten de mens om, kan dit antwoord wel degelijk worden gezien als een uiting van spiritualiteit. Met name omdat hier ook wordt aangegeven dat de begraafplaats wordt gezien als een plaats om ‘je voor een moment los te maken van de buitenwereld’. Al met al lijkt de begraafplaats als ruimte zeker experiëntiële elementen te hebben, met name gelinkt aan het concept van spiritualiteit.

In het Theehuis lijkt dit anders te liggen. Wanneer het aankomt op de sfeer in het theehuis worden bijvoorbeeld woorden gebruikt als ‘gezellig’, ‘warm’, ‘knus’, etc. Deze verwoordingen duiden op gevoelens waarop ingespeeld wordt met de inrichting van het theehuis, en met de sfeer die heerst op de begraafplaats. Geïnterviewde Charlotte merkt bijvoorbeeld op dat de begraafplaats zelf een plaats is waar “*je rust vindt*”. (Charlotte, vrijwilliger, vrouw, 66 jaar).¹¹⁰ Ook in het interview met gastheer van het Theehuis Erik wordt genoemd dat het theehuis anders is dan bijvoorbeeld een buurthuis: “*Je zult hier met een ander gevoel naar toe gaan dan een buurthuis*”. (Erik, gastheer, man, 48 jaar).¹¹¹ Ook tijdens telefoongesprekken achteraf konden deze gevoelsmatige omschrijvingen moeilijk worden verduidelijkt; het gaat om de sfeer en het gevoel dat het theehuis oproept. Wel is er op dit punt niet altijd eenduidigheid, aangezien geïnterviewde Gerda opmerkt dat de rust en sereniteit niet (meer) in het theehuis te vinden zijn, terwijl de begraafplaats dit wel biedt. Geïnterviewde Beatrice beaamt dit ook, omdat men “*daar ‘gewone’ mensen vindt die wat warmte, misschien wat troost en aandacht aan je willen schenken*” (Beatrice, vrijwilliger, vrouw, 78 jaar).¹¹² Geïnterviewde Erik bemerkt juist dat het theehuis nog altijd niet een plek is waar mensen heengaan alsof zij “*even een terrasje*” zouden pakken. (Erik, gastheer, man, 48 jaar).¹¹³ In hoeverre het theehuis dus een spirituele plaats kan worden genoemd is dus voor de verschillende vrijwilligers steeds anders. Dit conflicterende element waarbij er onduidelijkheid ontstaat kan een uiting zijn van sacralisering, aangezien Katie McClymont in haar artikel ook aangaf dat de conflicten tussen management van de begraafplaats en anderen ontstond juist *omdat* er sprake was van sacralisering tot op zekere hoogte.¹¹⁴

Het kenmerk *experiëntieel* kan verder ook worden teruggevonden in de gesprekken die de vrijwilligers hebben met bezoekers. Het ‘luisterend oor’ dat de vrijwilligers bieden aan

¹¹⁰Interview Charlotte, vraag 15.

¹¹¹Interview Erik, vraag 9.

¹¹²Interview Beatrice., vraag 14.

¹¹³Interview Erik, vraag 12.

¹¹⁴Katie McClymont, “That Eccentric Use of Land at the Top of the Hill: Cemeteries and Stories of the City”, *Mortality* 21 (2016) 378-396.

bezoekers staat ook specifiek genoemd op de website van het Theehuis. De vrijwilligers geven zelf aan er concreet te zijn voor ondersteuning bij rouwverwerking, en bieden aan bezoekers van het theehuis een ‘luisterend oor’. De boeken die aanwezig zijn in het theehuis gaan veelal over rouwverwerking, en verdriet speelt een grote rol in de gesprekken die vrijwilligers hebben met de bezoekers. Dit maakt dat hun rol anders is dan bijvoorbeeld vrijwilligers in bijvoorbeeld een bibliotheek.

De vrijwilligers van het theehuis hebben doorgaans te maken met emotionele bezoekers, en krijgen bij de sollicitatie dan ook extra vereisten te horen. Zo wordt uitgelegd hoe om te gaan met rouwende bezoekers, en over het feit dat het werk in het theehuis niet samen mag gaan met de eigen rouwverwerking. Dit past bij het kenmerk ‘geestelijke verzorging’. Het gespreksaspect van het Theehuis is iets dat niet wordt gemeld over de begraafplaats maar heel specifiek hoort bij het Theehuis. Gastheer Erik zegt hierover:

“De meeste bezoekers die naar het Theehuis gaan, hebben daarvoor het graf van hun dierbaren bezocht en komen bij ons voor een praatje en dat kopje koffie”.

(Erik, gastheer, man, 48 jaar).¹¹⁵

Beatrice voegt hier verder aan toe:

“Maar er komen soms ook mensen met een diep verdriet en grote eenzaamheid in hun hart. Ze kunnen en mogen hun verhaal kwijt.”

(Beatrice, vrijwilliger, vrouw, 78 jaar).¹¹⁶

Hier wordt aan toegevoegd door geïnterviewde Frans, tevens voorzitter van de Stichting Theehuis Leeuwarden, dat de gesprekken ook een vorm van zingeving bieden voor de vrijwilligers zelf.¹¹⁷

Concluderend kan worden gesteld dat zowel de begraafplaats als de begraafplaatscafés een zeer gevoelsmatige kant hebben. Dit ontstaat voornamelijk omdat beide ruimten verbonden zijn aan de dood, waardoor een emotionele en meer sobere attitude wordt aangemeten door bezoekers. Vrijwel alle vrijwilligers erkennen dat de begraafplaats voor sommigen zeker een plaats van spiritualiteit kan zijn; zelf zien zij het voornamelijk als een plaats van rust en reflectie.

¹¹⁵Interview Erik, vraag 8.

¹¹⁶Interview Beatrice, vraag 5.

¹¹⁷Interview Frans, vraag 5.

Over het Theehuis zijn zij minder snel geneigd dit te zeggen. Het Theehuis lijkt toch meer een plaats voor ontmoetingen en gesprekken, wat kennelijk minder snel leidt tot spiritualiteit. Woorden als ‘gezellig’ en ‘rustig’ komen eerder aan de orde wanneer het gaat om het Theehuis, niet zozeer ‘spiritueel’ of ‘bijzonder’. Dit kan betekenen dat het sociale aspect van het Theehuis voorkomt dat het dezelfde gedragenheid kent als de begraafplaats. Wel is het zo dat de gesprekken tussen de vrijwilligers en bezoekers kunnen worden beschouwd als ‘geestelijke verzorging’. Deze gesprekken lijken wel in de richting van spiritualiteit te komen.

5.5. Conclusie.

Aan het begin van dit hoofdstuk werden de drie hoofdkenmerken genoemd van sacralisering: 1) Gedragsnormen 2) Veranderend 3) Experiëntieel. Vervolgens zijn deze drie kenmerken in het hoofdstuk onder de loep genomen en verbonden aan de resultaten uit de interviews van het eigen onderzoek op de Noorderbegraafplaats in Leeuwarden en haar Theehuis. Hieruit kunnen de volgende conclusies worden getrokken.

Allereerst geldt voor zowel de begraafplaats als het Theehuis dat er specifieke gedragsregels gelden, de ruimte context-gebonden is en dat zij een experiëntieel karakter hebben. Dit betekent dat zowel de begraafplaats als haar café de potentie voor sommige bezoekers het proces van sacralisering te kunnen initiëren. De voornaamste reden voor deze potentie is de verbondenheid met de thematiek van de dood. Nog altijd wordt de dood gekoppeld aan respect en emotie. Het verlies van een dierbare roept hevige emoties op, en deze gevoelens worden ook geuit op de begraafplaats. Vooral de connectie met een gevoel van identiteit, bijvoorbeeld omdat een naaste ligt begraven op de gemeentelijke begraafplaats, kan bij nabestaanden ervoor zorgen dat een zeker ‘bijzonder’ of ‘spiritueel’ gevoel plaatsvindt op de begraafplaats. Dit wordt beaamd door de vrijwilligers in de interviews; de meesten zijn het er over eens dat zij zelf de begraafplaats niet zien als een spirituele plek, maar dat dit het voor *andere bezoekers* zeker kan zijn.

Of dit ‘bijzondere’ of ‘spirituele’ gevoel ook meteen betekent dat de gemeentelijke begraafplaats en haar café sacraal zijn kan nog niet worden gezegd. Onderzoek naar het proces van sacralisering in de 21ste eeuw is nog niet dusdanig uitgebreid dat hierover op dit punt conclusies kunnen worden getrokken. Wel blijkt dat de gedragsnormen en het experiëntieële karakter van de begraafplaats en haar café met elkaar in verbinding staan. De gedragsregels ontstaan *doordat* men een sterke emotionele band heeft met beide ruimten. Dit komt voornamelijk door de connectie die de ruimten hebben met de dood. En de dood is nog altijd

een onderwerp waarbij veel emoties en gevoelens komen kijken. Nog steeds is het zo dat de thematiek van de dood de begraafplaats en haar café onderscheidt van een openbaar park of een bibliotheek.

Conclusie

Deze scriptie heeft vormen van sacralisering bestudeerd op Nederlandse gemeentelijke begraafplaatsen en diens cafés, om inzicht te geven in sacralisering in hedendaagse seculiere contexten. De hoofdvraag van dit onderzoek was als volgt: Op welke manieren komt sacralisering van ruimte tot uiting op Nederlandse gemeentelijke begraafplaatsen en hun begraafplaatscafés? Op basis van het literatuuronderzoek en de kwalitatieve interviews kan geconcludeerd worden dat sacralisering zich met name uit in de gedragsnormen die gelden op de begraafplaats en de begraafplaatscafés. Deze normen zijn aan verandering onderhevig en de interviews lieten zien dat er conflict kan ontstaan tussen de verschillende betekenissen en functies van de begraafplaats en haar café. Tot slot kwam naar voren dat de ervaringsdimensie onlosmakelijk verbonden is met sacraliteit. De kenmerken van sacralisering zijn dus onlosmakelijk met elkaar verbonden, waarbij het kenmerk ‘gedragsnormen’ het kenmerk is dat het meest wordt geuit op de gemeentelijke begraafplaats en het begraafplaatscafé. De belangrijkste bevindingen van het onderzoek worden hieronder verder uitgewerkt.

Bevindingen onderzoek

In deze paragraaf zullen de bevindingen van het onderzoek aan de hand van de deelvragen van deze scriptie worden behandeld. De eerste deelvraag was: Wat is sacraliteit en wat is sacralisering van ruimte? Sacraliteit is, op basis van het literatuuronderzoek in deze scriptie, niet een statisch concept maar een veranderbaar proces. Om die reden is *sacralisering* een beter werkbaar concept, aangezien deze term laat zien dat sacraliteit niet een statisch gegeven is. Sacraliteit *wordt toegekend* door mensen en is hierom ook onderhevig aan menselijke veranderingen. Door de tijd heen kan sacraliteit worden toegekend en ook weer worden afgenomen. Ruimten kunnen op die manier ook sacraliteit worden toegekend. Dit is al veel gebeurd binnen formeel religieuze contexten, zoals heilige tempels, kerken en bergen. Binnen de formeel seculiere context ontstaat over het sacraliseringsproces steeds meer onderzoek, maar dit is nog schaars. Om die reden is toekomstig onderzoek naar sacraliseringsprocessen in

formeel seculiere contexten in de 21ste eeuw van belang. Hierover zal in de volgende paragrafen meer worden uitgeweid.

De tweede deelvraag van deze scriptie luidde: Hoe ziet het Nederlandse begraafplaatslandschap eruit? Voornamelijk hoofdstuk 3 van deze scriptie is hierop ingegaan. Er bestaan twee soorten begraafplaatsen in Nederland: gemeentelijke en bijzondere. De gemeentelijke begraafplaatsen staan onder gemeentelijke autoriteit, die veelal vanuit seculier standpunt werkt. Deze begraafplaatsen zijn groot in opzet, en proberen met de tijd mee te gaan door te moderniseren en hun belang te valideren. Dit komt voornamelijk wegens de groeiende populariteit van cremen in Nederland. Een manier om te moderniseren is voor sommige gemeentelijke begraafplaatsen om een vorm van catering te faciliteren; dit kan gaan om een café of een theehuis. Hier werken voornamelijk vrijwilligers en kunnen bezoekers van de begraafplaats terecht voor iets te drinken en een gesprek met de vrijwilligers. Naar deze begraafplaatscafés is nog zeer weinig onderzoek gedaan.

Vervolgens was de derde deelvraag: Wat zijn de functies en betekenissen van begraafplaatsen en begraafplaatscafés? Uit dit onderzoek is gebleken dat de functies en betekenissen van beide ruimten zeer uitgebreid is. De gemeentelijke begraafplaats is toch voornamelijk een plaats voor lijkbezorging. Echter, naar aanleiding van de kwalitatieve interviews werd ook duidelijk dat het voor bezoekers een wandelgebied, park of plaats voor bezinning kan zijn. Wegens de evenementen die op de begraafplaats worden georganiseerd kan de ruimte ook worden gezien als ontspanningsruimte. De multifunctionaliteit van de gemeentelijke begraafplaats zorgt ervoor dat de ruimte voor elke bezoeker weer anders kan worden geïnterpreteerd. Wat wel duidelijk naar voren komt voor vrijwel alle bezoekers en vrijwilligers van de begraafplaats is dat de verbondenheid met de dood ervoor zorgt dat respectvol gedrag wordt verwacht. Groepen mensen, in dit onderzoek voornamelijk jongeren, worden nog wel eens geassocieerd met disrespectvol gedrag wat in de interviews ook leidt tot een contrast tussen ‘respectvolle volwassenen’ en ‘disrespectvolle jongeren’ die eigenlijk niet thuishoren op de begraafplaats. De begraafplaatscafés kennen ook multifunctionaliteit en meerdere betekenissen. Zo is het café voor sommigen, net als de begraafplaats zelf, een ruimte voor bezinning. Aan de andere kant is het voor anderen een ruimte voor gezelligheid en sociaal contact, in contrast met de soberheid op de begraafplaats. Juist omdat hierover geen duidelijkheid bestaat, is conflict binnen het management over de bestemming van het begraafplaatscafé niet uitgesloten.

De laatste deelvraag was: Kan sacralisering op de begraafplaats en haar café/theehuis een reflectie zijn van de Nederlandse attitudes over spiritualiteit en de dood? Op deze vraag kan

vooral nog geen 'ja-of-nee'-antwoord worden gegeven. Aan de ene kant lijkt het respectvolle gedrag en de emotionele connecties met de dood er nog altijd voor te zorgen dat de begraafplaats wordt verbonden aan spiritualiteit en bijzonderheid. Wanneer de Nederlandse attitude tegenover de dood puur rationeel en niet-spiritueel zou zijn, zouden er wellicht geen specifieke gedragsnormen meer gelden op de begraafplaats. Herinneringen aan overledenen en identiteitsgevoel maken de begraafplaats nog altijd een spirituele ruimte. Aan de andere kant is, om dit soort conclusies te kunnen trekken, nog meer onderzoek nodig naar een aantal aspecten. Voornamelijk onderzoek naar spiritualiteit binnen formeel seculiere ruimten in Nederland, en onderzoek naar Nederlandse attitudes over de dood zijn noodzakelijk om op deze deelvraag verder in te kunnen gaan.

Discussie

Deze paragraaf zal ingaan op de zelfreflectie van dit onderzoeksproces. Allereerst zal ik bespreken wat er goed is gegaan bij het doen van dit onderzoek. Het literatuuronderzoek omtrent het begraafplaatslandschap in Nederland was goed te bewerkstelligen. Er was veel informatie beschikbaar hierover, en verscheidene websites en academische bronnen brachten duidelijkheid over dit onderwerp. Qua theorie heeft deze scriptie dan ook kunnen bijdragen aan onderzoek op het gebied van sacraliseringsprocessen in de 21ste eeuw, en sacralisering binnen formeel seculiere contexten. Ook draagt het bij aan informatie omtrent de begraafplaatscafés in Nederland, waarover vooralsnog zo goed als geen academische theorie over te vinden is. Ook het veldwerk op de Noorderbegraafplaats en haar café verliep zeer prettig. De participanten van dit onderzoek waren zeer bereidwillig mee te werken en reageerden snel op de e-mails die ik verstuurde. Ook waren zij allen enthousiast over het onderzoek, wat het gemakkelijk maakte het veldwerk te realiseren. De interviews afnemen via Word was helaas wegens het COVID-19 virus een noodzakelijkheid, maar dit is zeer goed bevallen voor beide partijen. Verder ging het schrijfproces van de eindschriftie volgens planning en was dit goed haalbaar binnen de afgesproken tijd.

Een aantal zaken zijn onderschat, of hadden wellicht beter anders kunnen worden aangepakt. Op het gebied van de theorie zijn sommige grote concepten onderschat. Onderwerpen als 'spiritualiteit', 'religie' en 'sacraliteit' zijn zeer uitgebreid onderzocht door de jaren heen, waardoor er zeer veel literatuur over te vinden is. Dit maakt wel dat het moeilijk is

hieruit de belangrijkste en minder belangrijke informatie van elkaar te onderscheiden. Dit bemoeilijktte vervolgens ook het ontwerpen van de kenmerken van sacralisering, de begraafplaats en het begraafplaatscafé. Verder was het COVID-19 virus een vervelende bijkomstigheid bij het doen van het veldwerk. Graag waren er ook interviews geweest met bezoekers van het Theehuis en de Noorderbegraafplaats, maar wegens het virus waren beide ruimten gesloten. Verder zou het zeer prettig zijn geweest de participanten in persoon te kunnen interviewen in plaats van via de e-mail/telefoon. Een groot deel van het veldwerk en de informatie die daaruit gevonden kon worden is verloren gegaan wegens de beperkingen van het COVID-19 virus. In de toekomst zou het waardevol zijn de onderzoeksmethoden die nu niet konden worden bewerkstelligd alsnog toe te passen op deze casus.

Aanbeveling voor vervolgonderzoek

In dit onderzoek is een poging gedaan inzicht te bieden in sacraliseringsprocessen in de 21ste eeuw binnen formeel seculiere contexten. Het doel van deze eindschrift is geweest om de bestaande theorie betreffende sacralisering in de 21ste eeuw te verhelderen, en voor het eerst deze theorie te koppelen aan gemeentelijke begraafplaatsen in Nederland en diens begraafplaatscafés. Een eerste aanbeveling voor vervolgonderzoek is om via casussen zoals die van Sophie Gilliat-Ray meer duidelijkheid te creëren over het proces van sacralisering binnen formeel seculiere contexten. Zoals in het tweede hoofdstuk werd aangegeven is er veel bestaande literatuur over sacralisering in de geschiedenis, en binnen religieuze contexten. Echter, om goed te kunnen inschatten hoe sacralisering werkt in een context waarin religie niet een leidende factor is, zijn meer casussen nodig. Het zou voornamelijk waardevol zijn om erachter te komen *hoe* het proces van sacralisering in zijn werk gaat in deze formeel seculiere contexten.

Een verdere aanbeveling zou zijn om meer onderzoek te doen naar de connectie tussen sacralisering en identiteit. Hier is vooralsnog niet zeer veel onderzoek naar geweest, terwijl het van belang kan zijn om identiteitsgevoel en sacralisering met elkaar te verbinden. Dit geldt ook voor semi-publieke ruimten en sacralisering. Wanneer er door onderzoek duidelijkheid ontstaat over welke soort ruimten zich lenen voor het proces van sacralisering, zou hier door gemeenten en overheden, maar ook stadsplanners en dergelijke op ingespeeld kunnen worden. Dit sluit opnieuw aan op het werk van Sophie Gilliat-Ray.

Een laatste aanbeveling voor vervolgonderzoek zou zijn om de begraafplaatscafés in Nederland, en in het buitenland, verder te onderzoeken. Deze ruimten zijn relatief jong en komen steeds vaker voor. Ook in andere landen zoals het Verenigd-Koninkrijk, zijn initiatieven ontstaan om op de begraafplaats een vorm van catering te creëren. Hoe deze ruimten precies bijdragen aan de begraafplaatsen, en welke betekenissen en functies de cafés precies hebben, kan meer worden onderzocht. Deze scriptie heeft een eerste onderzoek naar de cafés/theehuizen gedaan, maar onderzoek op andere locaties en in andere landen zou bijdragen aan de manier waarop een maatschappij omgaat met de dood. Ook kan dit veel bijdragen aan onderzoek naar de functies en betekenissen van de begraafplaats. Al met al is er nog weinig tot geen onderzoek naar begraafplaatscafés te vinden, dus dit is een zeer interessant fenomeen voor toekomstig onderzoek.

Bronnenlijst

Academische bronnen

- Allen, Douglas, “Phenomenology of Religion”, *The Routledge Companion to the Study of Religion*, ed. John Hinnells (Oxon: Routledge, 2010) 203-224.
- Bernts, A.P.J., en Joantine Berghuijs, *God in Nederland* (Utrecht: Ten Have, 2016).
- Brie, Steve, Jenny Dagers en David Torevell, *Sacred Space: Interdisciplinary Perspectives within Contemporary Contexts* (Newcastle: Cambridge Scholars, 2009).
- Carr, David en John Haldane, *Spirituality, Philosophy and Education* (London: RoutledgeFalmer, 2003).
- Counted, Victor, en Hetty Zock, “Place Spirituality: An Attachment Perspective”, *Archive for the Psychology of Religion* 41 (2018) 12-25.
- Deering, Bel, “From Anti-Social Behaviour to X-rated: Exploring Social Diversity and Conflict in the Cemetery”, in. *Deathscapes: Spaces for Death, Dying, Mourning and Remembrance*, ed. Avril Maddrell en James Sidaway (Farnham: Ashgate, 2010) 76-93.
- Durkheim, Émile, en W. Pickering, *Durkheim on Religion: A Selection of Readings with Bibliographies* (Londen: Routledge & K. Paul, 1975).
- Francis, Doris, Leonie Kellaheer en Georgina Neophytou, *The Secret Cemetery* (Oxford: Berg, 2005).
- Furseth, Inger, en Pal Repstad, *An Introduction to the Sociology of Religion: Classical and Contemporary Perspectives* (Farnham: Ashgate publishing, 2007).
- Gauthier, Francois, *Religion, Modernity, Globalisation: Nation-State to Market* (Oxon: Routledge, 2020).
- Gilliat-Ray, Sophie, “ ‘Sacralising’ Sacred Space in Public Institutions: A Case Study of the Prayer Space at the Millennium Dome”, *Journal of Contemporary Religion* 20 (2005) 357-372.
- Gilson, Thomas E., en William Gilson, *Carved in Stone: The Artistry of Early New England Gravestones* (Middletown: Wesleyan University Press, 2012).
- Gooch, Todd A., *The Numinous and Modernity: An Interpretation of Rudolf Otto’s Philosophy of Religion* (Berlin: De Gruyter, 2012).

- Hennink, Monique, Inge Hutter en Ajay Bailey, *Qualitative Research Methods* (Londen: SAGE Publications, 2011).
- Keizer, J.M.H.J., “Netherlands: Society and Law”, in *Encyclopedia of Cremation*, ed. Douglas J. Davies en Lewis H. Mates (Aldershot: Ashgate, 2005).
- Kellaher, Leonie, en Ken Worpole, “Bringing the Dead Back Home: Urban Public Spaces as Sites for New Patterns of Mourning and Memorialisation”, in *Deathscapes: Spaces For Death, Dying, Mourning and Remembrance*, ed. Avril Maddrell en James Sidaway (Farnham: Ashgate, 2010) 161-180
- King, Winston L., “Religion”, in *Encyclopedia of Religion*, ed. Lindsey Jones (Detroit: Macmillan Reference USA, 2005)
- Knott, Kim, “Geography, Space and the Sacred”, in *The Routledge Companion to the Study of Religion*, ed. John Hinnells (Oxon: Routledge, 2010) 476-491.
- Knott, Kim, “Specialness and the Sacred: Religious Experience Reconsidered”, *Religion*40 (2010) 305-307.
- Kong, Lily, “Mapping ‘New’ Geographies of Religion: Politics and Poetics in Modernity”, *Progress in Human Geography*25 (2001) 211-233.
- MacDonald, Mary N., “Spirituality”, in *Encyclopedia of Religion*, ed. Lindsey Jones (Detroit: Macmillan Reference USA, 2005).
- McClymont, Katie, “That Eccentric Use of Land at the Top of the Hill: Cemeteries and Stories of the City”, *Mortality*21 (2016) 378-396.
- Mallon, Brenda, “Spirituality, Religion, Culture and Rituals”, in *Dying, Death, and Grief: Working with Adult Bereavement* (Los Angeles: SAGE, 2008).
- Massey, Doreen, *For Space* (Londen: SAGE Publications, 2005).
- Mathijssen, Brenda, “The Ambiguity of Ashes: Exploring Encounters with Cremated Remains in the Netherlands”, *Death Studies*41 (2017) 34-41.
- Mueller-Jourdan, Pascal, “Could the Category of the ‘Sacred’ Imply a Problematic Conception of the Contemporary World?”, in *Sacred Space: Interdisciplinary Perspectives within Contemporary Contexts*, ed. Steve Brie et al. (Cambridge: Cambridge Scholars Publisher, 2009) 78-86.
- Raphael, Melissa, *Rudolf Otto and the Concept of Holiness* (Oxford: Oxford University Press, 1997).
- Rugg, Julie, “Defining the Place of Burial: What Makes a Cemetery a Cemetery”, *Mortality*5 (2000) 259-275
- Warner, Rob, *Secularization and its Discontents* (Londen: Continuum, 2010).

Wijnia, Lieke, “Religious Rituals as Festival Performances at Musica Sacra Maastricht”,
*Jaarboek voor Liturgie-onderzoek*29 (2013) 99-112

Websites/overige bronnen

Beaard, Heleen, “Een begraafplaats is nu eenmaal geen park”, *De Volkskrant* (2002), 10 mei 2020: <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/een-begraafplaats-is-nu-eenmaal-geen-park~b1bb3cae/>

CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek), “Meer dan de helft Nederlanders niet religieus” (2018), 14 maart 2020 :<https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2018/43/meer-dan-de-helft-nederlanders-niet-religieus>

Damen, Ton, ‘Café Roosenburgh blijft voorlopig open’, *Het Parool* (2019), 7 juli 2020.
<https://www.parool.nl/amsterdam/caf%C3%A9-roosenburgh-blijft-voorlopig-open~b0c65a4a/#:~:text=Ook%20wordt%20het%20assortiment%20van,vinden%20zij%20veel%20te%20mager,>

Logo University of Groningen op voorpagina:

<https://projectescape.eu/partners/university-groningen-netherlands>

Appendix

Interviewvragen Vrijwilligers

Interview onderzoek Theehuis Noorderbegraafplaats

Allereerst hartelijk dank voor het meewerken aan dit interview. Wegens het COVID-19 virus zal dit interview schriftelijk worden afgenomen, zodat er op afstand toch onderzoek kan worden gedaan. De vragen zullen betrekking hebben op mijn onderzoek naar verschillende functies van het theehuis op de Noorderbegraafplaats. Ook zal het interview ingaan op spiritualiteit, religie en de bezoekers van het theehuis. Mocht u tijdens het interview vragen tegenkomen waar u liever niet op ingaat, dan hoeft u bij deze vragen niets in te vullen. Ook als u na het interview verzonden te hebben nog delen van het interview liever niet wil vrijgeven voor het onderzoek, mag u mij hier achteraf altijd over bellen of mailen. U zal geanonimiseerd blijven. Het onderzoek zal voor mijn scriptie worden gebruikt en dus ook alleen door mijn twee begeleiders en mijzelf worden gelezen. Eventueel kan het onderzoek ook worden gebruikt ter verwijzing in andere artikelen of in de vorm van een blogpost online worden gezet. Na ontvangst van deze ingevulde vragen kan er een vervolgesprek worden gevraagd via de telefoon of Skype om een aantal antwoorden bijvoorbeeld te verduidelijken.

Introducerende vragen

1. Zou u kort uzelf willen introduceren (bijv. leeftijd, man/vrouw, levensbeschouwelijke achtergrond)?
2. Wat is uw functie ten opzichte van het theehuis?
3. Sinds wanneer bent u werkzaam bij dit theehuis? En waarom hebt u er destijds voor gekozen bij dit theehuis te werken?

4. Hoe is dit theehuis tot stand gekomen? (Wanneer, waarom?)

5. Wat zijn volgens u de voornaamste functies van het theehuis?

6. Ziet u iets van die functies terug in de inrichting van het theehuis? Zo ja, welke?

7. Hebben er door de jaren heen veel veranderingen plaatsgevonden omtrent het theehuis (bijvoorbeeld qua doeleinden, inrichting, evenementen, etc.)? Wat is daar volgens u de reden voor?

Bezoekers van het theehuis

8. Wat voor bezoekers komen zoal langs bij het theehuis en wat doen zij voornamelijk wanneer zij het theehuis bezoeken?

9. Wat zijn volgens u de belangrijkste verschillen tussen een buurthuis/theehuis zonder banden met een begraafplaats, en dit theehuis?

10. Wordt er door bezoekers van het theehuis veel over de dood gesproken?

11. Toen ik het theehuis bezocht heb ik een blik kunnen werpen in het gastenboek. Veel mensen schrijven rechtstreeks aan de overledene(n) die zij komen bezoeken. Waarom denkt u dat men dit veel doet?

12. Is het theehuis op de begraafplaats een ontmoetingsplek is voor mensen? Zo ja, voor wie? Waarom komen zij hier samen?

13. Ziet u de begraafplaats als een bijzondere of spirituele plek? Waarom precies wel/niet?

14. Geldt dit ook voor het theehuis? Waarom wel/niet?

Concluderende vragen

15. Zijn er dingen aan het theehuis die u graag veranderd zou zien? Zo ja, wat precies?

16. Is er nog iets dat u graag kwijt wil omtrent het theehuis, spiritualiteit of ruimte?

17. Heeft u nog andere vragen of opmerkingen?

Nogmaals hartelijk dank voor dit interview. Zoals eerder al was aangegeven kunt u altijd achteraf nog met mij bellen of mailen als u liever iets weglaat uit het interview, of als u juist nog iets toe te voegen heeft. Als u het leuk vindt hou ik u graag op de hoogte van het verloop van het onderzoek en de uiteindelijke scriptie. U zal anoniem blijven, en de scriptie wordt alleen gebruikt binnen mijn master opleiding en eventuele blog-posts of korte artikelen online. Het kan zijn dat ik een vervolgesprek via de telefoon/Skype vraag om een aantal antwoorden te verduidelijken. Mocht u dit liever niet doen, dan kunt u dit natuurlijk altijd aangeven.

Contactgegevens onderzoeker:

Naam: Iris Groenendijk.

Telefoonnummer: +316 81728612.

E-mail: i.f.v.groenendijk@student.rug.nl

8. Hebben er door de jaren heen veel veranderingen plaatsgevonden omtrent de Noorderbegraafplaats (bijvoorbeeld qua doeleinden, inrichting, evenementen, etc.)? Wat is daar volgens u de reden voor?

9. Krijgt u binnen uw werkzaamheden te maken met vraagstukken omtrent religie/levensbeschouwing? Op welke manier precies wel/niet?

Bezoekers van het theehuis/de begraafplaats

10. Wat zijn volgens u de belangrijkste verschillen tussen een openbaar park en een (gemeentelijke) begraafplaats?

11. Heeft de Noorderbegraafplaats *geschreven* gedragsregels? Zo ja, welke?

12. Denkt u dat er ook *ongeschreven* gedragsregels gelden op een begraafplaats? Zo ja, welke?

13. Is de Noorderbegraafplaats een ontmoetingsplek voor mensen? Zo ja, voor wie? Waarom komen zij hier samen?

14. Ziet u de begraafplaats als een bijzondere of spirituele plek? Waarom precies wel/niet?

15. Geldt dit ook voor het theehuis op de begraafplaats? Waarom wel/niet?

Concluderende vragen

16. Zijn er dingen aan het theehuis/de begraafplaats die u graag veranderd zou zien? Zo ja, wat precies?

17. Is er nog iets dat u graag kwijt wil omtrent het theehuis/de begraafplaats, spiritualiteit of ruimte?

18. Heeft u nog andere vragen of opmerkingen?

Nogmaals hartelijk dank voor dit interview. Zoals eerder al was aangegeven kunt u altijd achteraf nog met mij bellen of mailen als u liever iets weglaat uit het interview, of als u juist nog iets toe te voegen heeft. Als u het leuk vindt hou ik u graag op de hoogte van het verloop van het onderzoek en de uiteindelijke scriptie. U zal anoniem blijven, en de scriptie wordt alleen gebruikt binnen mijn master opleiding en eventuele blog-posts of korte artikelen online. Het kan zijn dat ik een vervolgesprek via de telefoon/Skype vraag om een aantal antwoorden te verduidelijken. Mocht u dit liever niet doen, dan kunt u dit natuurlijk altijd aangeven.

Contactgegevens onderzoeker:

Naam: Iris Groenendijk.

Telefoonnummer: +316 81728612.

E-mail: i.f.v.groenendijk@student.rug.nl

Opleiding: Master Religion, Conflict and Globalization aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Thesisbegeleider: dr. Brenda Mathijssen, brenda.mathijssen@rug.nl

